
MAR MASSANELL I MESSALLES
JOAN TORRUELLA

DENOMINACIONS
DEL CREPUSCLE
EN LLENGUA CATALANA*

A Joan Veny, pel seu mestratge i la seva amistat

1. PLANTEJAMENT I OBJECTIUS

El semicultisme *crepuscle* (pres del ll. CREPUSCULU, mat. sign.) és la designació emprada en la llengua estàndard per a referir-se, citant del *DIEC* (s. v.), a la «claror que hi ha quan el sol es troba sota l'horitzó, des de trenc d'alba fins a la sortida del sol [*crepuscle matutí*] o des de la posta del sol fins a ésser nit fosca [*crepuscle vespertí*]» i pot designar també el «temps que dura aquesta claror». Aquest terme deixa pas, en la llengua històrica i dialectal, a una munió de denominacions basades en lexemes variats i que sovint han pres cos a través de procediments diversos de formació de mots, com la derivació (*tardada*) i la composició (*horabaixa*),¹ mitjançant formacions sintagmàtiques (*boqueta de nit*) i, fins i tot, amb el recurs a construccions sintàctiques (*es fa llustre*).

(*) Aquest treball ha estat possible gràcies al projecte de recerca «Portal de léxico hispánico: documentación y morfología derivativa» (FFI2011-24183) i al grup de recerca consolidat *Lexicografia i diacronia* (2009SGR1067). Una versió preliminar d'alguns punts d'aquesta recerca va ser presentada al xxvi Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romàniques. Agraïm a A. Bartra i a C. Buenafuentes les observacions que ens hi van fer. També donem les gràcies als revisors anònims pels seus comentaris, que ens han permès de millorar l'article.

1. Els límits entre derivació i composició no sempre són clars, i hi ha divergències entre autors en la consideració de les formes iniciades pels anomenats prefixos tòpics, com *entre-*, especialment quan aquests es poden relacionar amb preposicions o adverbis que existeixen com a lexemes independents. Nosaltres seguirem el

És un bon reflex d'aquesta creativitat el corpus recollit en el mapa 626 de l'*Atlas Lingüístic del Domini Català* (ALDC), que inventaria més d'una vuitantena de variants procedents de 190 punts d'enquesta. Aquesta qüestió s'integra en el capítol dedicat a les parts del dia, que segueix la seqüència: *la matinada, l'alba, el matí, el migdia, la tarda, el crepuscle, el vespre, la nit*, i es refereix, doncs, al crepuscle vespertí:² ens situa en el moment en què el sol acaba d'amagar-se sota l'horitzó i la claror minva fins que ja no s'hi veu. És un espai temporal de transició de la llum a la fosca, del dia a la nit.³

Una primera observació del conjunt de les respostes d'aquest corpus geolingüístic permet de detectar-hi una recurrència estructural, una de lèxica i una de motivacional. Així es fa evident l'existència d'estructures que es poden omplir amb lexemes variats. És el cas dels sintagmes del tipus: nom verbal + *de* + (article) + substantiu, com *entrada de nit, acotxada de la nit, caient de la nit, caiguda del sol, tombada del sol, apostar del sol, posta de sol*, etc. D'altra banda, una mateixa arrel pot ocórrer en respostes de tipologia variada. *Fosc* n'és un exemple: *fosquet, fosquejar, enfosquir, entrefosc, enfoscant, boca foscant, entrada de fosc, entre les dues fosques*, etc. Finalment, és possible detectar unes motivacions comunes a certs grups de designacions diferents quant a estructura i a família lèxica. Com la imatge d'entrada que subjeu tant en la denominació *entrada de fosca* com en la denominació *boca de nit*, en la qual es pren el nom d'una part del cos, aquella per orientar els aliments, i s'utilitza metafòricament per a referir-se a la franja del dia a través de la qual ens introduïm en un nou espai temporal: la nit.

L'objectiu d'aquest treball és, en primer lloc, oferir una classificació del conjunt de les variants amb què es pot anomenar el crepuscle en català, segons criteris morfològics, lèxics i motivacionals, seguint el mètode de l'*Atlas Linguistique Roman*, dirigit

criteri aplicat en els capítols 6 (Cabrè 2002, 734-736) i 7 (Gràcia 2002, 782-796) de morfologia de la *Gramàtica del català contemporani*, que es decanten per considerar compostes aquestes formes i, per tant, classificarem com a tals variants del tipus *entrefosc, captard* o *ranvespre*.

2. En l'ALDC no es recull com es va formular la pregunta. Pot servir d'orientació, però, la informació que es troba en una altra obra geolingüística, l'ALEC (mapa 8. *Crepusculo vespertino*): «¿Cómo se llama el tiempo que media entre la puesta del sol y la oscuridad de la noche?».

3. És freqüent que el terme *crepuscle*, sense especificar, es refereixi al crepuscle vespertí. Això explica l'extensió de significat que ha pres aquest mot, que figuradament denota la «darrera fase d'una cosa que fina» (DIEC, s. v.). Aquest ús figurat és el que trobem en títols clàssics com *El crepuscle dels déus* (òpera de R. Wagner) o *Crepuscle dels ídols* (del filòsof F. W. Nietzsche) i també en obres recents com *El crepuscle de la democràcia* (F. Sáez, Barcelona, Edicions 62, 2010), *El crepuscle de la poesia* (J. Medina, Palma, Lleonard Muntaner, 2009) o *El crepuscle dels afortunats* (J. Alandes, Barcelona, La Magrana, 2010).

per M. Contini des de la Universitat de Grenoble, i establir, en la mesura possible, la distribució geogràfica d'aquestes variants.⁴ En segon lloc, es pretén documentar les diferents denominacions en context i, almenys parcialment, resseguir-ne la història, a partir del *Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA)*, dirigit per J. Torruella, M. Pérez Saldanya i J. Martines, que en el moment actual de desenvolupament conté quatre-centes obres d'arreu del domini lingüístic que abasten des dels primers testimonis escrits (s. XI) fins al segle XVIII, les quals estan distribuïdes en períodes de cinquanta anys, classificades per origen dialectal i repartides en deu tipologies textuales. El resultat a què s'aspira, doncs, és la descripció dels procediments pels quals la llengua catalana ha donat nom al crepuscle, i la ubicació en les coordenades espacials i temporals de les variants que han generat.

2. CONTEXTUALITZACIÓ: LES PARTS DEL DIA

La divisió del dia en parts i l'abast temporal de cadascuna no és un aspecte de l'ús de la llengua que es pugui definir de manera precisa, sinó que presenta força vacil·lacions. Algunes es deuen a factors variables externs, com el fet que a les nostres latituds les hores de diaor s'expanden a l'estiu i es redueixen a l'hivern, això pot provocar que una designació com «les set del vespre» es consideri adequada al desembre, però es percebi com a impròpia al juny.⁵ Aquest fet es veu agreujat pels canvis horaris que molts països van començar a aplicar, per a estalviar energia, cap al final de la Primera Guerra Mundial, endarrerint de primer una hora i després, una altra.⁶ Aquests canvis horaris provoquen que, en determinades èpoques de l'any, hi hagi un desajustament de 120 minuts entre l'hora solar i la que marca el rellotge, com fa evident el refrany «Per la Mare de Déu d'agost, a les set ja és fosc»: en l'actualitat, el 15 d'agost és fosc quan el rellotge assenyalava les nou.

4. No cal dir que seria molt interessant ampliar aquest estudi a una visió panromànica, empresa que ara queda fora dels nostres objectius.

5. N'és una mostra la variació que es produeix en l'hora de la posta del sol. Consultant l'Observatorio Astronómico Nacional, se'n pot veure l'evolució diària a Barcelona al llarg de 2010: oscil·la entre les 17h 22' de la primera quinzena de desembre i les 21h 29' de Sant Joan i de l'acabament de juny.

6. A l'Estat espanyol es va aplicar per primer cop el 15 d'abril de 1918 (font: TV3 a la carta; «La història del canvi horari», 24 de març de 2007; <<http://www.tv3.cat>>).

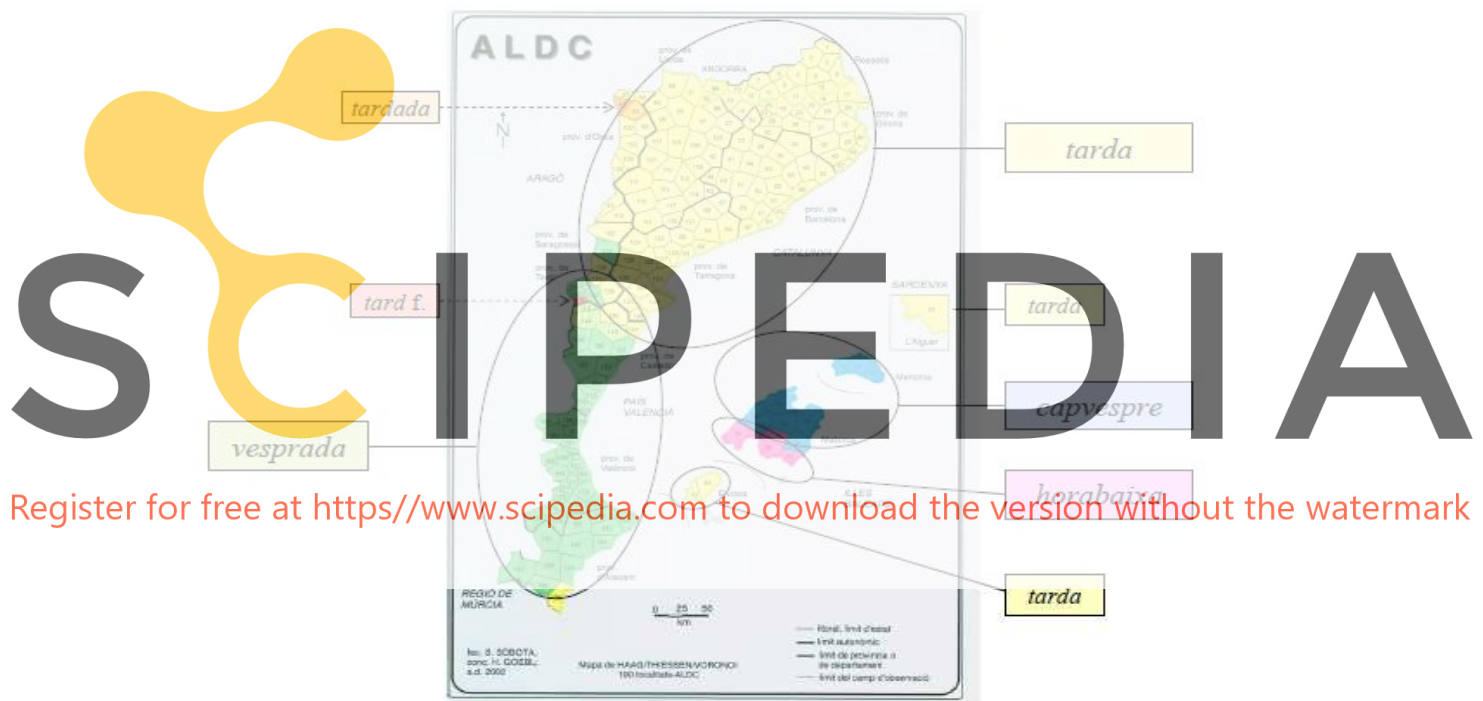
A banda d'aquesta variabilitat provocada per factors externs, hi ha diferències individuals que es relacionen amb els hàbits familiars, perquè sovint vinculem les parts del dia amb dos aspectes que marquen les nostres rutines diàries: quan ens llevem o ens allitem i quan fem els àpats. N'és un exemple el comentari d'un informant de Simat de Valldigna, que va afirmar que *poqueta nit* és «fins que se sopa».

El grau força elevat de subjectivitat en la distribució de les parts del dia en l'ús corrent de la llengua, en contrast amb la necessitat d'uns criteris clars en l'ús estàndard, ha provocat que alguns manuals d'estil hagin incorporat aquest aspecte, amb la voluntat d'oferir unes pautes fàcils de seguir, per exemple, pels professionals dels mitjans de comunicació. Així, l'*ésAdir*, el portal lingüístic de la Corporació Catalana de Mitjans Audiovisuals, ha adoptat una convenció basada, segons s'hi diu, «en la tradició del Principat de Catalunya», d'acord amb l'abast autonòmic de les emissores radiofòniques i cadenes de televisió que en depenen. Les parts del dia que s'hi tenen en compte són la *matinada*, el *matí*, el *migdia*, la *tarda*, el *vespre* i la *nit*, per a cadascuna de les quals s'indica amb quines hores del dia cal associar-la: d'un quart d'una de la matinada a les cinc de la matinada, d'un quart de sis del matí a les onze del matí, etc.

També el *Manual d'estil* de Mestres, Costa, Oliva i Fité (1995), el *MeCOF*, fa una proposta basada en aquestes mateixes sis parts del dia, tot i que l'abast del *vespre* i el *nit* coincideixen amb el d'altres manuals. El *Manual d'estil* de Mestres et al. (1995) es decanta per *les onze del vespre*. En aquest llibre d'estil, basat igualment en els usos del Principat, s'esmenta la variació dialectal en una nota: «Al País Valencià es fa servir *vesprada* per designar la part del dia que va des de després de dinar fins que es pon el sol. [...] A les Illes Balears es fa servir el terme *horabaixa* per indicar aquest mateix període». Certament, un altre dels factors de variació molt importants en la divisió del dia en la llengua catalana té a veure amb els geolectes que la integren.

Aquesta variació geolectal queda recollida i precisada en els materials de l'*ALDC* corresponents a la pregunta «669. La tarda», que interpretem en el mapa 1. Efectivament, al País Valencià el terme predominant és *vesprada*: només s'hi recull *tarda* en una localitat de l'extrem sud (Guardamar) i a la franja del nord, que fa la transició cap al català nord-occidental (a Rossell i a Vinaròs, en solitari, i a Sorita, Xiva de Morrell i Sant Mateu del Maestrat, en convivència amb *vesprada*). D'altra banda, però, aquest terme penetra al Matarranya, a l'Aragó catalanòfon: és el que s'ha recollit a la Ginebrosa, Bellmunt de Mesquí, Torrevella, la Codonyera i Favara de Matarranya. Pel que fa a les Illes Balears, la situació és menys homogènia del que suggeriria el *MeCOF*. D'entrada, l'eivissenc utilitza *tarda*, d'acord amb el central, el nord-occidental,

el rossellonès i l'alguerès. Al seu torn, a Menorca s'empra *capvespre*, i també a les localitats del nord i el centre de Mallorca: Pollença, Sóller, Alaró, Sineu, Son Servera i Felanitx. Només al sud de Mallorca es recull *horabaixa* com a geosinònim de *tarda*, a Palma, Montuïri, Lluçmajor i Santanyí.⁷

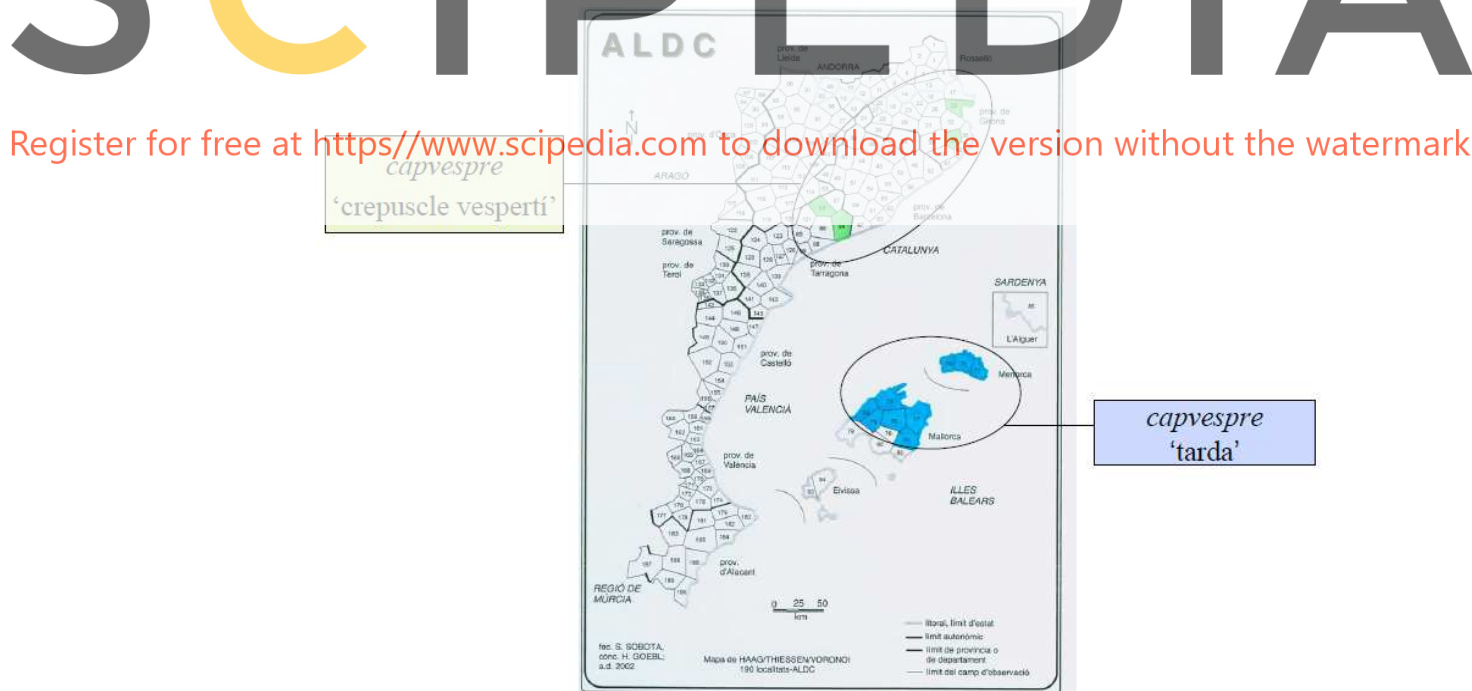
Mapa 1. Denominacions de la tarda

7. Coromines en el *DECat* (s. v. *tard*) expressa aquesta opinió: «Des del punt de vista de la precisió, riquesa i il·lustració de la llengua, la diferència entre *tarda* i *vespre*, o respectivament *tarda* i *capvespre*, *tarda* i *hora-baixa*, *tarda* i *vesprada*, seria un bé per a tots. ¿Que avui a Mallorca hi ha qui diu *s'horabaixa* o *es capvespre* des de les dues de la tarda? Bé, però en l'origen això fou una impropietat: la diferència havia estat sempre *hora tarda* primer, *hora baixa* després, cap a la posta del sol. Amb aquest sentit *hora baixa* no té res d'especialment mallorquí: també es diu i s'escriu en el Principat. [/] Indubtable que era, i encara és, la pràctica recomanable. Probablement des del s. xvi es feia aquesta distinció a Mallorca mateix, segons els indicis que n'hem vist de l'ús antic de Sóller, de la matriarca de Lluçmajor, del vell palmèsà PdAPenya. No s'entengui per això que recomano que s'hi torni (encara menys, que els valencians limitin llur *vesprada*), car fins les antigues impropietats es tornen respectables, quan les consagra la llengua. Pensen, però, si no fóra desitjable, admetre almenys, com una alternativa recomanable, la vella distinció».

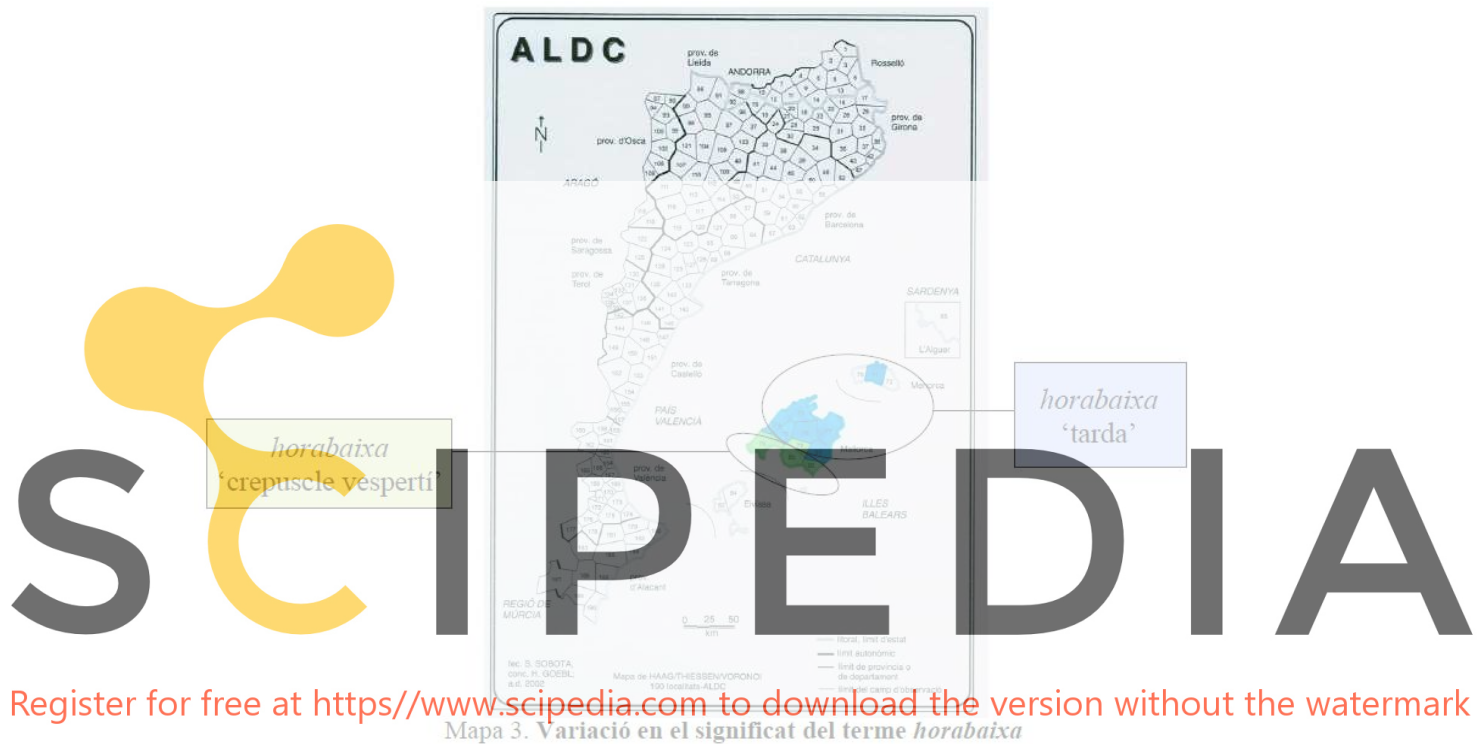
Aquestes dades balears, combinades amb les que procedeixen de la pregunta «670. El crepuscle», revelen l'existència de diferències semasiològiques entre els geolectes catalans en relació als termes *capvespre* i *horabaixa*, les quals queden recollides en les dues accepcions del diccionari normatiu:

capvespre *m.* 1 Crepuscle vespertí, part de la tarda quan el sol ja s'ha post. *Al capvespre.* 2 Tarda.
horabaixa *m.* 1 Tarda. 2 Capvespre.

Com es veu en el mapa 2, *capvespre* 'tarda' es recull a Menorca i al nord i al centre de Mallorca, mentre que *capvespre* 'crepuscle vespertí' prové de punts d'enquesta del Principat: Roses, Cruïlles, Santa Coloma de Queralt i Sant Jaume dels Domenys. En el mapa 3, es fa evident que *horabaixa* 'tarda' es recull al sud de l'illa de Mallorca (en distribució complementària amb *capvespre* 'tarda'), mentre que *horabaixa* 'crepuscle vespertí' es troba al centre i al nord de l'illa, i també a la localitat menorquina d'Es Migjorn Gran.

Mapa 2. Variació en el significat del terme *capvespre*

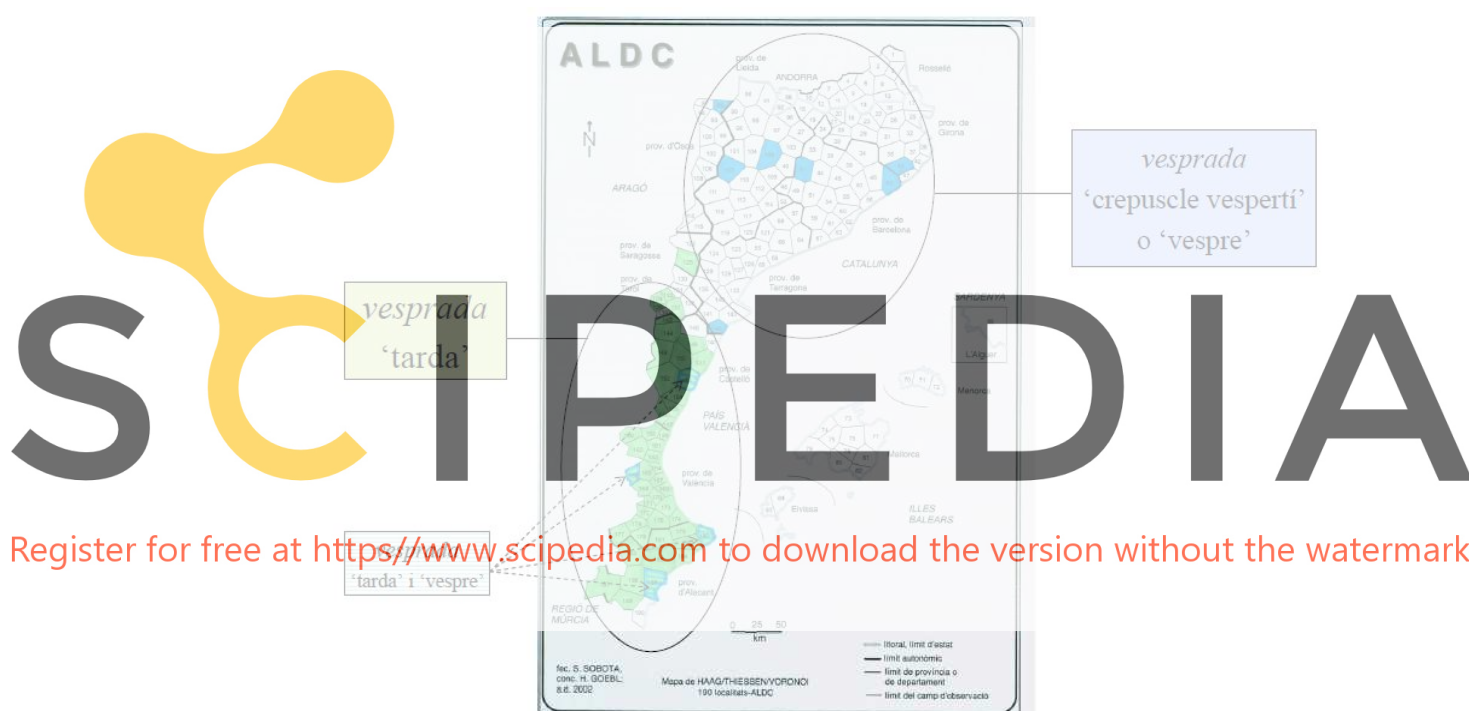
Semblantment, les dades valencianes de la pregunta «669. La tarda», combinades amb les de les preguntes «670. El crepuscle» i «671. El vespre», revelen una altra diferència semasiològica en relació al terme *vesprada*, també recollida en les dues accepcions del *DIEC*:

vesprada *f.* 1 Part del dia que comprèn les darreres hores de la tarda incloent-hi el crepuscle vespertí. 2 Tarda.

En el mapa 4, s'observa com el terme *vesprada* amb el significat de 'tarda' només és propi del País Valencià i de la comarca contigua del Matarranya, mentre que és absent de la resta del domini lingüístic. Al Principat, tant en territori central com nord-occidental, es coneix aquest mot, però amb el significat de 'crepuscle vespertí' o de 'vespre'.⁸

8. En l'apartat següent, es fa esment de les dificultats de distinció entre aquests dos conceptes.

Tanmateix potser el més destacable és que *vesprada* amb relació a l'acabament del dia apareix també en localitats esparses valencianes en què *vesprada* ja havia sortit com a 'tarda': és el cas de Cabanes de l'Arc, Torís, Xàbia i Alacant.

Mapa 4. Variació en el significat del terme *vesprada*

Aquesta observació ens porta a una altra diferència dialectal més profunda, que no afecta només el nom que rep cadascuna de les parts del dia, sinó el nombre mateix de parts en què es fa aquesta divisió. A diferència de l'ús tradicional del Principat, hi ha zones del domini lingüístic, fonamentalment el País Valencià, l'Aragó catalanòfon, Eivissa i l'Alguer, en què no es considera l'existència d'una part diferenciada del dia situada entre la tarda i la nit: hi és desusat, doncs, el terme *vespre*, que ocupa el penúltim lloc en la successió que recullen els llibres d'estil citats. De fet, resulta reveladora la consideració en el *MeCOF* de les expressions «les vuit de la tarda» i «les vuit de la nit», que qualifica de «del tot inacceptables». Probablement, la prohibició no es fa en

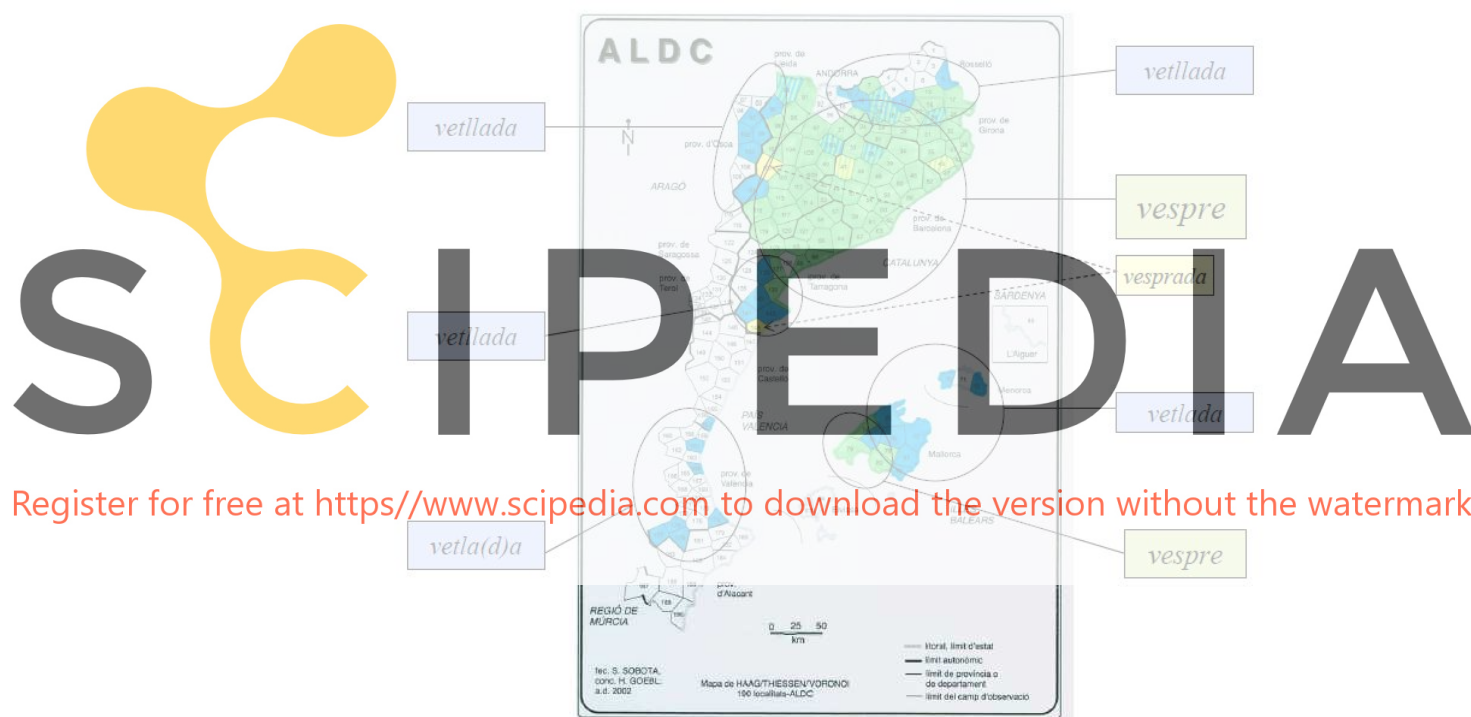
clau dialectal (tot i que no s'hi diu enlloc), sinó pensant en parlants del Principat que presenten aquestes solucions per interferència del castellà.

A partir de la qüestió «671. El vespre», en el mapa 5 es recull en quins territoris existeix un terme per al concepte 'vespre' diferenciat del que s'usa per a 'tarda' i per a 'nit'. S'ha considerat que no hi ha un terme específic en els casos següents: *a)* a les localitats en què no s'ha obtingut resposta, com a Estagell; *b)* a les localitats en què la resposta obtinguda coincideix amb la de 'tarda', com a l'Alguer; *c)* a les localitats en què la resposta obtinguda coincideix amb la de 'nit', com a Crevillent; *d)* finalment, en totes aquelles localitats en què la resposta no és un terme que designi pròpiament una part del dia, sinó un sintagma descriptiu (com «caient de la nit», a Senet de Barravés), una expressió temporal (com «allà tardet», a Bellmunt de Mesquí) o una frase (com «està fent-se de nit», a Borriana); en aquests darrers exemples, a més, s'ha tingut en compte que aquesta mena de respostes són també les que apareixen per a referir-se al crepuscle vespertí: «caient de la nit», aquest cop a Eressú; «allà al tard», a Margalef de Montsant, i «ja es fa de nit», a Granyena de les Garrigues.

Com es veu en el mapa 5, l'àrea en què es diferencia un període entre la tarda i la nit és fonamentalment el Principat de Catalunya (deixant de banda la major part de la Catalunya del Nord), Mallorca i Menorca. En el territori continental, el terme predominant per a designar aquesta part del dia és *vespre*, tot i que a la perifèria de la zona on es fa la distinció és força freqüent la resposta *vetllada*: s'ha recollit tant en septentrional i en septentrional de transició (aquí en convivència amb *vespre*), com en punts del sud i de l'interior del català nord-occidental, fonamentalment en parlars ribagorçans i tortosins. També és aquesta forma, sota la variant *vetla(d)a*, la que es consigna a les poques localitats valencianes en què s'ha obtingut un terme específic per a aquesta part del dia: la Llosa de la Plana, el Puig de Santamaria, Alfafar, l'Alqueria de la Comtessa, Montesa, la Font de la Figuera i Ontinyent. Pel que fa al balear, Menorca es decanta per *vetlada*, igual que la part oriental i septentrional de Mallorca, mentre

9. El resultat català *vespre* no té gaires equivalents en el conjunt de les llengües romàniques, com exposa Coromines en el *DECH* (s. v. *vispera*): «El lat. *VĒSPĒRA* sólo se ha conservado en el port. *véspera* (hoy con las acs. castellanas, y todavía en el s. xvi con la etimológica), y en el fr. *vêpres* f. pl. con el valor canónico; el cat. y el oc. distinguen entre *vespra* 'día anterior' (así en Jaime I y en el *Tirant lo Blanc*, hoy anticuado en el Principado), *vespres* f. pl. (oc. -as) 'rezo de vísperas' y el masculino *vespre* 'anocheecer', procedente de *VESPER*, -i; de éste vienen también el it. *vespro* y varias formas dalmáticas, réticas y sardas, principalmente con el sentido eclesiástico, aunque también con huellas del etimológico. *Véspero* es cultismo sin arraigo».

que a la part occidental i meridional d'aquesta illa retrobem *vespre*, en localitats com Sóller, Montuïri, Lluçmajor i Palma. Eivissa s'arreglera amb els territoris que no disposen de denominació, com la major part del País Valencià, de l'Aragó catalanòfon i de la Catalunya del Nord, i l'Alguer.

Mapa 5. Existència d'un terme diferenciat per al concepte 'vespre'

3. ASPECTES METODOLÒGICS: TRACTAMENT DE LES DADES

Les dades que acabem d'exposar ja insinuen que la delimitació del corpus per a l'estudi de les denominacions del *crepuscle* no és òbvia. Les dificultats es fan evidents quan es comparen les respostes a la pregunta «670. El crepuscle» i «671. El vespre». D'una banda, hi ha diverses localitats en què l'informant ha respost el mateix: *entrada de nit* (Salses), *primer foscant* (Santa Coloma d'Andorra), *primer enfoscant* (Bescaran),

tardada (Estanya i Saidí), *vesprada* (Àger i Alacant), *vespre* (Vimbodí), *tardet* (Marçà), *tard* (Vilalba dels Arcs i la Ginebrosa), *escurir* (Aiguaviva de Bergantes), *boca nit* (Sollana i Tàrbena), *boqueta nit* (Sant Mateu del Maestrat i Vilamarxant), *poca nit* (el Pinós de Monòver), *poqueta nit* (Alfagar, Picassent, Albalat de la Ribera, Simat de Valldigna, Benigànim, Pego, Muro del Comtat, Altea i Novelda). D'altra banda, hi ha vint-i-tres denominacions que apareixen tant en una llista com a l'altra, encara que a voltes provenguin de localitats diferents: *caient de la nit*, *fer-se de nit*, *fer-se fosc*, *fer-se tard*, *fosquet*, *posta de(l) sol*, *prima*, *sol post*, i totes les que s'han esmentat adés.¹⁰

Davant d'aquesta situació, s'han pres les opcions metodològiques següents:

a) En primer lloc, tenir en compte totes les respostes a la pregunta «670. El crepuscle», independentment de la seva presència o no a la llista «671. El vespre», amb només dues excepcions. D'una banda, s'ha descartat, per incompleta, la resposta *claror de(l) dia*, de Castellfolit de Riubregós, Calaf i Marçà; no, en canvi, *claror de dia posta ni perdre's la claror del dia*, que sí que remetent clarament al crepuscle. D'altra banda, s'ha obviat *vespre*, que només apareix com a resposta a «670. El crepuscle» a Vimbodí (coincidint amb la resposta a «671. El vespre»): considerem que és imprecisa i que en tot cas reflecteix la dificultat de l'informant de distingir entre tots dos conceptes.

b) En segon lloc, en l'estudi de l'abast geolèxic de les variants que apareixen tant a la pregunta «670. El crepuscle» com a la «671. El vespre», s'ha cregut convenient considerar tots els punts d'enquesta on s'ha recollit cada denominació, amb independència de la pregunta que l'ha motivat. Així, s'indicarà que *caient de la nit* prové de dos punts d'enquesta contigus, Senet de Barravés i Eressué, malgrat que en el primer s'hagi recollit com a 'vespre' i en el segon, com a 'crepuscle vespertí'. Aquesta decisió rau en el fet que el crepuscle vespertí, entès com el moment del dia en què el sol s'acaba de pondre i queda una claror minsa que va desapareixent (la llum crepuscular), durant la major part de l'any s'integra en el vespre: el moment de la solpostada va endarrerint-se des de dos quarts de sis (al desembre) fins a dos quarts de deu (al juny), mentre que el vespre, en els territoris en què es distingeix, és una franja àmplia que pot abraçar des de mig quart de set fins a les deu (o les onze): la ubicació del crepuscle en relació al vespre va variant al llarg de l'any en funció de l'hora de la posta del sol, doncs, però la

10. Se n'hi podrien afegir dues: *en dos clarors* (com a 'vespre', molt propera a *entre dos clarors* 'crepuscle') i *entrada fosc* (com a 'vespre', molt propera a *entrada de fosc* 'crepuscle').

major part dels mesos s'hi integra i, quan no és així, el precedeix immediatament (en aquest sentit, remarcuem les variants *fer-se de vespre*, *capvespre* i *ranvespre*, recollides en referència al crepuscle).

c) En tercer lloc, s'ha pres la decisió d'ampliar la llista de la pregunta «670. El crepuscle» amb quatre respostes procedents de la «671. El vespre». Dues són variants morfològiques que clarament es relacionen amb respostes presents a la primera llista. D'una banda, *en dos clarors*, de Vinaròs, que, tot i el canvi de preposició, cal relacionar amb *entre (les) dos clarors*, d'Ulldecona, Castelló de la Plana i Guardamar. De l'altra, *entrada fosc*, d'Oix, variant amb haplologia d'*entrada de fosc*, de Vilallonga de Ter, Alp, Castellar de n'Hug, Prats de Lluçanès, Cardona, Vacarisses, Aguiló, Cervelló i Sant Boi de Llobregat. Les altres dues no mostren un paral·lelisme tan directe, però sí que mantenen una relació etimològica amb respostes obtingudes en la llista «670. El crepuscle». D'una banda, *baixa del dia*, procedent de Sentmenat, recorda les respostes *horabaixa* i *horabaixa de tot* recollides a Mallorca i Menorca, i de l'altra, *primera nit*, procedent de Felanitx, es relaciona amb *prima*, de Sant Cebrià de Rosselló i l'Ametlla, i també amb *primer foscant*, de Santa Coloma d'Andorra i Cubells, i amb *primer enfoscant*, de Bescaran.

d) En quart lloc, s'ha decidit tenir en compte totes les respostes recollides, malgrat que la seva estructura s'allunyi del que es considera una denominació prototípica.¹¹ Aquesta decisió s'ha pres després de constatar que moltes de les respostes resultaven atípiques si s'esperava un nom: *entre dos foscants*, *es fa fosc*, *el sol se'n va a la posta*, *llustreja*, *comença a enfosquir*, etc. Aquesta circumstància es deu al fet que, mentre que la *matinada*, el *matí*, el *migdia*, la *tarda* i la *nit* (i el *vespre*, on es distingeix) corresponen realment a una part del dia àmplia i ben delimitada, que els parlants utilitzen darrere de les delimitacions horàries (*les tres de la matinada*, *les nou del matí*, *les dotze del migdia*, etc.), l'*alba* i el *crepuscle* corresponen a uns moments de transició, que marquen l'inici i l'acabament de la llum del dia, i que per la seva mateixa naturalesa presenten un cert grau d'indefinició. És cert que tant la sortida com la posta del sol tenen una gran importància com a delimitadors temporals, encara més si retrocedim cap a èpoques històriques en què la població, eminentment rural, no vivia com nosaltres pendent

11. La diversitat de respostes ha provocat que altres obres geolingüístiques, com l'*ALG* (v. iv), cartografiïn segregadament denominacions equivalents a les que l'*ALDC* aplega en el mapa 626: *atardecer*, *tardiña* (mapa 7), *entre lusco e fusco* (mapes 8a,b), *escurecer* (mapa 9), *postura do sol* (mapes 10a,b,c).

del rellotge, sinó que controlava el temps bàsicament per la claror del sol i organitzava les activitats del dia en funció d'aquesta claror, especialment abans que l'electricitat permetés de suplir la llum solar. Per aquesta raó, en les respostes a la pregunta «670. El crepuscle», més que denominacions substantives d'aquesta part del dia (o de la llum que la caracteritza), sovint s'han recollit expressions temporals que situen dins del dia prenent com a referència el moment clau de la posta del sol i de l'acabament de la claror diürna.¹² És evident si considerem els contextos en què s'han recollit moltes de les respostes: «Ens trobarem al fosquejar» (Llançà), «fins a posta claror» (Linyola), «allà post lo sol» (Arbeca), «cap al tard» (Cardona), «al que es faiga fosc» (Tolba), etc.

De fet, aquesta mena de contextos són també molt freqüents en els buidatges que s'han practicat en el *CICA*, amb l'objectiu justament de mostrar les variants en contextos reals d'utilització, a banda de documentar-les i resseguir-ne, en la mesura possible, l'abast territorial en els períodes històrics precedents.

4. CLASSIFICACIÓ MORFOSINTÀCTICA

La classificació morfosintàctica de les variants parteix d'una primera macrodivisió entre respostes lèxiques (4.1), respostes sintagmàtiques (4.2) i respostes fraseològiques (4.3).

4.1 RESPOSTES LÈXIQUES

Pel que fa a les respostes que són un sol mot, s'ha establert una primera distinció entre mots simples (A) i mots compostos (B). Dintre dels simples, s'han separat els primitius i els derivats, i els compostos s'han classificat en funció del tipus de formants. En tots els casos s'ha diferenciat entre substantius i mots d'altres categories que han passat per un procés de substantivació.

12. Tot i que no prové dels corpus objecte d'estudi, no ens podem estar d'esmentar en aquest punt una denominació antiga del crepuscle recollida en el *DCVB* (s.v. *hora*): «**Hora de llum encendre**: (ant.) a encesa de llums, quan ve la fosca de la nit. *Disapte damunt dit, hora de lum encendre, yo fuy en presència del senyor papa*, doc. a. 1323».

A. Mots simples

1. Mots primitius

1.1. Semicultismes

- a. Pres de CREPUSCULU, mat. sign.

crepusclo
crepúscol

1.2. Mots patrimonials

- a. Del llatí LSTRU ‘brillantor; lluïssor escassa de la claror diürna’¹³ (m. a *entre dos llustres* i a *fer llustre* ‘fer claror de matí’ i adj.: *és llustre*)

llustre
llostre

- b. Substantivació de l’adjectiu provinent del llatí PRIMA ‘primera’

prima

- c. Substantivació de l’adverbi *tard*

tard

2. Mots derivats

2.1. Substantius

2.1.1. Substantius denominals amb el sufix *-ada* (< -ATA)

- a. Sobre *tarda*

tardada

- b. Sobre *vespre*

vesprada

2.1.2. Diminutius amb el sufix *-et* (< -ITTU), *-eta* (< -ITTA)

- a. A partir de la substantivació de l’adjectiu *tarda*

tardeta

- a’. A partir de la substantivació de l’adverbi *tard*

tardet

- b. A partir de la substantivació de l’adjectiu *fosc*

fosquet

13. El valor gramatical del mot és dubtós en els casos en què la resposta es presenta sense context. És un substantiu a *fer llustre* (i a *entre dos llustres*), mentre que és un adjectiu a *és llustre*, respostes aquestes que hem inserit en els apartats corresponents.

2.2. Substantivacions de verbs

2.2.1. Substantivacions d'infinitius a partir de verbs deadjectivals amb el significat de 'fer-se X'

2.2.1.1. Amb la terminació *-ir* (tercera conjugació)

a. Sobre *escur* 'obscur'

escurir

2.2.1.2. Amb la terminació *-ar* (primera conjugació) i l'infix *-ej-*

a. Sobre *fosc*

fosquejar

b. Sobre *llustre* '(claror de) crepuscle'

llustrejar

2.2.2. Substantivacions de gerundis

a. Gerundi de *pondre*

ponent

b. Gerundi d'*enfoscar*

enfoscant

2.2.3. Substantivacions de participis passats

a. Participi passat d'*escurigar* 'obscurir-se'

escurigada

B. Mots compostos

1. Substantiu + adjectiu

a. *hora* + *baix(a)*

horabaixa

2. Preposició + substantiu

2.1. *cap* preposició direccional

a. *cap* + *tard* (adverbi substantivat)

captard

b. *cap* + *vespre*¹⁴

capvespre

14. Hem considerat que el component inicial de *capvespre* era la preposició *cap*, perquè és coherent amb la formació de *captard* (i amb els paral·lels *rantard* i *ranvespre*). També podria ser, però, que aquest *cap* fos el substantiu que indica la part inicial del vespre (*cap de vespre*), que és l'explicació que recull el DCVB, s. v.

- 2.2. *ran* preposició locativa: ‘a la vora de’
 - a. *ran* + *tard* (adverbi substantivat)
rantard
 - b. *ran* + *vespre*
ranvespre
- 2.3. *entre* preposició locativa: ‘en l’espai que separa dues coses’
 - a. *entre* + *fosc* (adjectiu substantivat)
entrefosc
- 3. Preposició + verb
 - 3.1. *entre* preposició locativa: ‘en l’espai que separa dues coses’
 - a. Sobre el verb *lluscar*
 - a’. Substantivació de l’infinitiu
entrelluscar
 - a”. Substantivació del participi passat (forma masculina)
entrelluscat
 - a”’. Substantivació del participi passat (forma femenina)
entrelluscada

4.2 RESPOSTES SINTAGMÀTIQUES

Quant a les respostes que són un sintagma, s’ha diferenciat en un primer nivell entre sintagmes nominals (A) i sintagmes preposicionals (B). Dintre dels nominals, s’han separat aquells en què el substantiu va precedit d’un adjectiu; aquells en què el substantiu va seguit d’un adjectiu; aquells en què el substantiu nuclear va seguit d’un complement nominal format per un substantiu introduït per la preposició *de*, i a la fi un sintagma que originàriament obeïa a l’estructura substantiu + adjectiu + locució adverbial, abans que els dos primers constituents es fonguessin en un compost. Dintre dels sintagmes preposicionals, s’han distingit els que tenen com a nucli la locució prepositiva *cap a*, la preposició *en* i la preposició *entre*.

A. Sintagmes nominals

I. Adjectiu + substantiu

I.I. Adjectiu numeral *primer* + substantiu

- a. *foscant*
primer foscant
- b. *enfoscant*
primer enfoscant
- c. *nit*
primera nit
- 1.2. Adjectiu quantificador *poc* + substantiu, per creuament de *boca* amb *poca* (homonimització semàntica)¹⁵ (vegeu els apartats 6.4 i 6.5)
 - a. *nit*
 - a'. adjectiu *poc* + *nit*
poca nit
 - a''. adjectiu *poc* + diminutiu + *nit*
poqueta nit
- 2. Substantiu + adjectiu
 - 2.1. *sol* + adjectiu de naturalesa verbal
 - a. Sobre *pondre*
 - a'. Sobre el gerundi
sol ponent
 - a''. Sobre el participi passat
sol post
 - b. Sobre *passar*
 - b'. Sobre el participi passat
sol passat
 - 2.2. *claror* + adjectiu de naturalesa verbal
 - a. Sobre *pondre*
 - a'. Sobre el participi passat
claror posta
 - i. Amb inversió de l'ordre
posta claror
 - ii. Amb inserció d'un CN darrere del substantiu
claror de dia posta

15. Segons la terminologia emprada per Veny (1991) en la classificació dels encreuaments provocats per etimologia popular.

3. Substantiu + (*de*) + substantiu

3.1. Substantiu que indica 'entrada': *boca* (metàfora)¹⁶

a1. *boca* 'entrada' + (*de*) + *foscant*

**boca del foscant*¹⁷

**boca de foscant*

boca foscant

a2. *boca* 'entrada' + (*de*) + (*la*) + *nit* 'període sense claror de dia'

**boca de la nit*

boca de nit

boca la nit

boca nit

a2'. *boca* 'entrada' + diminutiu + (*de*) + *nit* 'període sense claror de dia'

**boqueta de la nit*

boqueta de nit

boqueta de denit

boqueta nit

3.2. Nom de verbal + *de* + (article) + substantiu

3.2.1. Sobre un verb que indica un moviment d'entrada

a. *entrar* (participi)

a1. *entrar* + (*de*) + *fosc*

entrada de fosc

entrada fosc

a2. *entrar* + *de* + *fosca*

entrada de fosca

a3. *entrar* + *de* + (*la*) + *nit*

entrada de la nit

entrada de nit

3.2.2. Sobre un verb que indica un moviment de caiguda

a. *caure*

¹⁶. Al llarg de tot l'estudi utilitzem els termes *metàfora* i *metonímia* en el sentit desenvolupat per Lakoff i Johnson (1980).

¹⁷. L'asterisc indica que es tracta d'una forma no atestada.

- a1. *caure* (participi) + *de* + *el* + *sol*
caiguda del sol
- a2. *caure* (participi) + *de* + *la* + *nit*
caiguda de la nit
- a2'. *caure* (gerundi) + *de* + *la* + *nit*
caient de la nit
- b. *tombar*
- bi. *tombar* (participi) + *de* + *el* + *sol*
tombada del sol
- c. *cotjar* (variant rossellonesa d'*acotxar*)
- ci. *cotjar* (participi) + *de* + *la* + *nit*
cotjada de la nit
- 3.2.3. Sobre un verb que indica un moviment de transició (canvi de lloc)
 - a. *pondre*
 - a1. *pondre* (participi) + (*de*) + (*el*) + *sol*
posta del sol
posta de sol
postes de sol
 - b. *apostar*
 - bi. *apostar* (infinitiu) + *de* + *el* + *sol*
apostar del sol
- 3.3. Adjectiu substantivat que indica 'acabament, final'¹⁸
 - a. *baixa* + *de* + *el* + *dia*
baixa del dia
- 4. Substantiu + adjectiu + locució adverbial
 - a. Formant el compost *horabaixa*
 - a1. *hora* + *baixa* + *de* + *tot*
horabaixa de tot
- B. Sintagmes preposicionals
 - 1. Nucli: locució prepositiva direccional *cap a*

¹⁸. Noteu la similitud entre la idea de descens del verb *baixar* i la idea de caiguda dels verbs recollits a 3.2.2 (*caure*, *tombar* i *acotxar*).

- a. Substantiu *tard* (adverbi substantivat)
cap al tard
2. Nucli: preposició locativa *en*
 - 2.1. Substantiu que remet al concepte ‘claror’
 - a. *claror*
en dos clarors
3. Nucli: preposició locativa *entre*
 - 3.1. Substantiu que remet al concepte ‘claror’
 - a. *claror*
entre (les) dos clarors
 - b. *llum*
entre dos llums
 - c. *llustre*
entre dos llustres
 - 3.2. Substantiu que remet al concepte ‘foscor’
 - a. *fosca*
entre (les) dues fosques
 - b. *foscant*
entre dos foscants
 - c. *foscam*
entre dos foscams
 - 3.3. Substantiu que remet metonímicament al dia + substantiu que remet metonímicament a la nit
 - a. *ca* (animal de costums diürns), *llop* (animal de costums nocturns)¹⁹
entre ca i llop (gal·licisme: *entre chien et loup*)²⁰

19. És rellevant, per a aquesta interpretació, una dada que aporta l’informant del punt Huro2 de l’*ALE-ANR* (mapa 1314. *Arreboles de la salida y puesta del sol*, mapa 1315. *Significación atribuida a los arreboles de la salida y puesta del sol*), que respon «lo sol de los lobos» y afegeix que «Los abuelos decían a los nietos, para que se acostaran, que los lobos salían a cazar, y todos los seres vivos debían retirarse».

20. El *REW* (s. v. *canis*) dóna notícia de l’existència d’aquest sintagma en llengua francesa, al costat d’un compost en llengua castellana format a partir dels mateixos zoònims: «fr[an]z[ösisch] *entre chien et loup*, span[isch] *entrelubrican* [sic] “Dämmerung”». El *FEW* (s. v. *canis*) amplia la informació en l’àmbit gal·loromànic i afegeix que aquest sintagma està documentat en francès a partir del segle XIII: «Fr[anzösisch] *entre chien et loup* “à la tombée du jour” (seit 13. jh.)», a més de recollir-ne un de paral·lel en provençal modern: «n[eu]pr[ovenzalisch] *entre can et loup*», possiblement a partir de la consulta de Mistral, car en el *Tresor* (s. v. *can*) apareix «entre can e

4.3 RESPOSTES FRASEOLÒGIQUES

S'han classificat les diverses frases obtingudes com a resposta en funció del tipus de construcció: (A) impersonals, (B) pronominals, (C) inacusatives, (D) incoatives i (E) d'imminència.

A. Construccions impersonals

1. Que indiquen canvi d'estat

1.1. Amb un verb de adjectival que significa «fer-se X»

a. Sobre l'adjectiu *llustre*

llustrejar: «llustreja»

b. Sobre l'adjectiu *fosc*

fosquejar: «fosqueja»

c. Sobre l'adjectiu *escur*

escurir: «escurix»

1.2. Amb el verb lleuger *fer-se* 'esdevenir' i un predicat nominal1.2.1. *fer-se* + SPrep (= *de* + substantiu)a. Substantiu *vespre*

fer-se de vespre: «es fa de vespre»

b. Substantiu *nit*

fer-se de nit: «es fa de nit», «ja es fa de nit», «fer-se de nit», «està fent-se de nit»

loup», acompanyat de la variant amb pèrdua de la nasal final: «entre ca e loup (l[angedocien])». D'altra banda, per al castellà, Coromines (*DECH*, s. v. *lobo* I) documenta «*Lubricán* 'crepúsculo' [1580, F. de Herrera; Cej. VII, § 92]» i «*entrelubricán* 'entre dos luces' [1549, Núñez de Toledo]», «de entre lob(o) y can, porque a esta hora no se puede distinguir entre los dos animales (Cuervo, *Rom.* XII, 110-2); la *r* se debe al influjo de *lóbrego*»; al seu torn, Alvar en l'*ALEA* (mapa 810. *Crepúsculo vespertino*) localitza variants d'aquesta denominació en diversos punts de la zona occidental d'Andalusia. A l'*ALDC* la resposta *entre ca i llop* només es recull a Mosset, a la Catalunya del Nord, i sembla lògic interpretar-la com una interferència francesa, si més no en l'ús actual: sincrònicament no hem trobat cap altre cas de denominació del crepuscle basat en aquests zoònims i diacrònicament ni el *DCVB* ni el *DECat* no en donen notícia. Val a dir, però, que hem localitzat l'atestació «entre ca e lop, a la fi del jorn» en el *Lexique roman* (s. v. *ca*) de Raynouard, amb la referència «Cat[halogus] dels apost[olis] de Roma, fol. 150», manuscrit de ca. 1420 que tradueix l'obra historiogràfica *Flores chronicorum* del dominicà Bernat Gui (1261-1331), inquisidor de Tolosa de Llenguadoc. Honnorat, deu anys més tard, reproduïx aquesta mateixa citació en el seu diccionari (s. v. *ca*).

1.2.2. *fer-se* + SAdj

a. Adjectiu *fosc*

fer-se fosc: «es fa fosc», «al que es faci fosc»

b. Adjectiu *llustre*

fer-se llustre: «es fa llustre»

1.2.3. *fer-se* + SAdv

a. Adverbi *tard*

fer-se tard: «ja es fa tard»

a'. Adverbi *tard* + diminutiu

fer-se tardet: «es fa tardet»

2. Que ubiquen en un estat

2.1. Amb un verb estatiu i un predicat nominal

a. Amb el verb existencial *ésser* i un SAdj

ésser llostre / *ésser llustre*: «és llostre», «és llustre»

b. Amb el verb de permanència *quedar* i un SN

quedar claror: «encara queda claror»

B. Construccions pronominals que indiquen canvi de lloc

1. Amb un verb pronominal de moviment direccional i un SN subjecte posposat

a. Subjecte: *el sol*

a1. Verb: *colar-se*

colar-se el sol: «colar-se el sol», «al que es cola el sol»

a2. Verb: *pondre's* (i variant *espondre's*)

pondre's el sol: «s'ha post el sol», «quan es pon el sol», «allà post el sol», «ja es pon el sol», «es pon el sol», «s'espon el sol»

b. Subjecte: *la claror del dia*

b1. Verb: *perdre's*

perdre's la claror del dia: «ja es perd la claror del dia»

2. Amb un verb pronominal de moviment direccional, un SN subjecte i un adjunt que marca destinació

a. Subjecte: *el sol*

a1. Verb: *anar-se'n*

a1'. Adjunt de destinació: *a la posta*

- anar-se'n a la posta el sol*: «el sol se'n va a la posta»
 ar". Adjunt de destinació: a Can Quer²¹
anar-se'n a Can Quer el sol: «el sol se'ns²² en va a Can Quer»

C. Construccions inacusatives que indiquen canvi de lloc

- i. Amb un verb de moviment direccional i un SN subjecte posposat
 - a. Subjecte: *la nit*
 - ai. Verb: *caure*
caure la nit: «ja cau la nit»

D. Construccions incoatives o d'inici d'un procés

- i. Perífrasi *començar a* + infinitiu
 - i.1. Introduint una construcció impersonal amb un verb deadjectival que significa «fer-se X»
 - a. Infinitiu: verb format sobre *llustre*
començar a llustrear: «comença a llustrear»
 - b. Infinitiu: verb format sobre *fosc*
 - b'. *fosquejar*
començar a fosquejar: «comença a fosquejar»
 - b". *enfosquir*
començar a enfosquir: «comença a enfosquir»
 - i.2. Introduint una construcció impersonal amb el verb lleuger *fer-se* 'esdevenir' i un predicat nominal
 - a. Predicat nominal: *fosc*
començar a fer-se fosc: «es comença a fer fosc»
 - i.3. Introduint una construcció impersonal amb el verb lleuger *fer* 'existir' i un predicat nominal
 - a. Predicat nominal: *llustre*
començar a fer llustre: «comença a fer llustre»

21. Resposta recollida a Sentmenat. Can Quer és una masia que hi ha a l'altra banda de la carena, per on veuen pondre's el sol.

22. Noteu el datiu ètic o d'interès.

E. Construccions d'imminència d'un procés

1. Perífrasi *anar-se'n a* + infinitiu

1.1. Introduint una construcció impersonal amb el verb existencial *ésser* i un predicat nominal

anar-se'n a ser nits: «se'n va a ser nits»

2. Perífrasi *voler* + infinitiu

2.1. Introduint una construcció impersonal amb el verb lleuger *fer-se* 'esdevenir' i un predicat nominal

voler fer-se de nit: «es vol fer de nit»

2.2. Introduint una construcció pronominal de canvi de lloc

voler colar-se el sol: «ja es vol colar el sol»

5. CLASSIFICACIÓ MOTIVACIONAL

Les diverses denominacions del crepuscle obeeixen a dos tipus de motivació: les que es basen en el grau de claror (A) i les que es basen en el moment del dia (B). Aquesta circumstància concorda amb el fet que el crepuscle es pot entendre bé com un determinat tipus de claror (la que hi ha quan el sol es troba sota l'horitzó), bé com una part del dia (l'estona durant la qual hi ha aquesta mena de claror). Tant en un cas com en l'altre, les denominacions del crepuscle poden classificar-se en tres grups: denominacions basades en el moviment (que pot ser de diversos tipus: de partida, d'arribada, de caiguda, d'entrada, etc.), denominacions basades en la ubicació en un moment del contínuum claror-fosca o en un moment del dia (que poden conceptualitzar el crepuscle com un moment final, intermedi, inicial, etc., depenent del punt de referència que es prengui) i, finalment, denominacions que remetien a un estat, sovint a través d'una imatge de canvi d'estat, tot i que també és possible la visió de la permanència o de la desaparició.

A. Motivació segons el grau de claror

1. Denominacions basades en el moviment

1.1. Moviment de partida (del sol cap a la posta)

a. *anar-se'n*: *anar-se'n a la posta el sol*, *anar-se'n el sol a Can Quer*

1.2. Moviment d'arribada (del sol a l'horitzó)

- a. pondre's: *pondre's el sol, ponent, apostar del sol, posta de(l) sol, postes de sol, posta claror, claror de dia posta, sol ponent, sol post*
 - b. passar: *sol passat*
- 1.3. Moviment de caiguda (del sol sota l'horitzó)
 - a. tombar: *tombada del sol*
 - b. colar-se: *colar-se el sol*
 - c. caure: *caiguda del sol*
- 1.4. Moviment d'entrada (de la foscor)
 - a. entrar: *entrada de fosc, entrada de fosca*
- 2. Denominacions basades en la ubicació en el contínuum claror-fosca
 - 2.1. Ubicació a l'inici de la fosca
 - 2.1.1. Ubicació ordinal
 - a. primer: *primer enfoscant, primer foscant*
 - 2.1.2. Ubicació amb una metàfora corporal (boca 'entrada')
 - a. boca: *boca foscant*
 - 2.1.3. Ubicació amb una metàfora quantitativa (diminutiu = poc = inici)
 - a. -et: *fòsquet*
 - 2.2. Ubicació en un espai intermedi entre dos moments del contínuum lumínic
 - 2.2.1. Des del punt de vista de la presència de claror
 - a. claror: *entre (les) dos clarors*
 - b. llum: *entre dos llums*
 - 2.2.2. Des del punt de vista de l'absència parcial de claror
 - 2.2.2.1. Una certa falta de claror
 - a. llustre: *entre dos llustres*
 - 2.2.2.2. Una certa falta de claror que dificulta la visió
 - a. llusc: *entrelluscar, entrelluscat, entrelluscada*
 - 2.2.2.3. Metàfora basada en les dificultats visuals per manca de claror (dificultat de diferenciar entre un gos i un llop)²³
 - a. ca / llop: *entre ca i llop*
 - 2.2.3. Des del punt de vista de l'absència total de claror

23. Vegeu la nota 21.

a.fosc: *entre dos foscants, entre dos foscams, entre les dues fosques, entrefosc*

3. Denominacions que remetent a un estat

3.1. Canvi d'estat

- a. llustre: *fer-se llustre, llustrejar*
- b. fosc: *fer-se fosc, fosquejar, enfosquir, enfoscant*
- c. escur: *escurir, escurigada*

3.2. Existència d'un estat

- a. llustre: *ser llustre, fer llustre*

3.3. Permanència en un estat

- a. claror: *quedar claror*

3.4. Desaparició d'un estat

- a. claror: *perdre's la claror del dia*

B. Motivació segons el moment del dia

1. Denominacions basades en el moviment

1.1. Moviment d'avenç vers un moment determinat del dia

- a. tard: *cap al tard, captard*
- b. vespre: *capvespre*

1.2. Moviment de caiguda (de la nit)

- a. caure: *caure la nit, caient de la nit, caiguda de la nit*
- b. acotxar: *acotxada de la nit*

1.3. Moviment d'entrada (de la nit)

- a. entrar: *entrada de (la) nit*

2. Denominacions basades en la ubicació respecte d'un moment determinat del dia

2.1. Ubicació a la part final d'un període

2.1.1. Ubicació pròpiament temporal

- a. tard: *tard, tardet, tardada, tardeta*

2.1.2. Ubicació amb una metàfora espacial (baix = tard)

- a. baix: *horabaixa, horabaixa de tot*

2.2. Ubicació en el límit d'entrada (ran, metàfora espacial)

- a. tard: *rantard*
- b. vespre: *ranvespre*

- 2.3. Ubicació a la part inicial d'un període
 - 2.3.1. Ubicació ordinal
 - a. prim(er): *prima*
 - 2.3.2. Ubicació amb una metàfora corporal (boca 'entrada')
 - a. boca: *boca de nit*, *boca nit*
 - a'. boca + diminutiu: *boqueta de nit*, *boqueta de denit*, *boqueta nit*
 - 2.3.3. Ubicació amb una metàfora quantitativa (poc = aviat)
 - a. poc: *poca nit*
 - b. poc + diminutiu: *poqueta nit*
- 3. Denominacions que remeten a un estat
 - 3.1. Canvi d'estat
 - a. tard: *fer-se tard*, *fer-se tardet*
 - b. vespre: *fer-se de vespre*
 - c. nit: *fer-se de nit*

Aquestes motivacions, especialment les que denoten un canvi d'estat, poden veure's emfasitzades a través de la utilització de perífrasis verbals que assenyalen inici (*començar a*) o imminència (*vol·ler*, *anar-se'n a*) i que, en conseqüència, remarquen l'entrada en un estat nou: *començar a enfosquir*, *a fer llustre*, *a fer-se fosc*, *a fosquejar*, *a llustrejar*; *vol·ler fer-se de nit*, *vol·ler colar-se el sol*; *anar-se'n a ser nits*. De manera similar, sovint la referència al crepuscle s'emfasitza amb la incorporació de l'adverbi de valor incoatiu *ja*, que remarca el moment inicial d'un canvi d'estat: *ja es pon el sol*, *ja es vol colar el sol*, *ja es perd la claror del dia*, *ja es fa tard*, *ja es fa de nit*, *ja cau la nit*, *ja estam en dos clarors*. I, paral·lelament, l'adverbi *encara* en una construcció de permanència situa en el moment final d'un estat en procés d'exhauriment: *encara queda claror*.

6. DISTRIBUCIÓ DIALECTAL

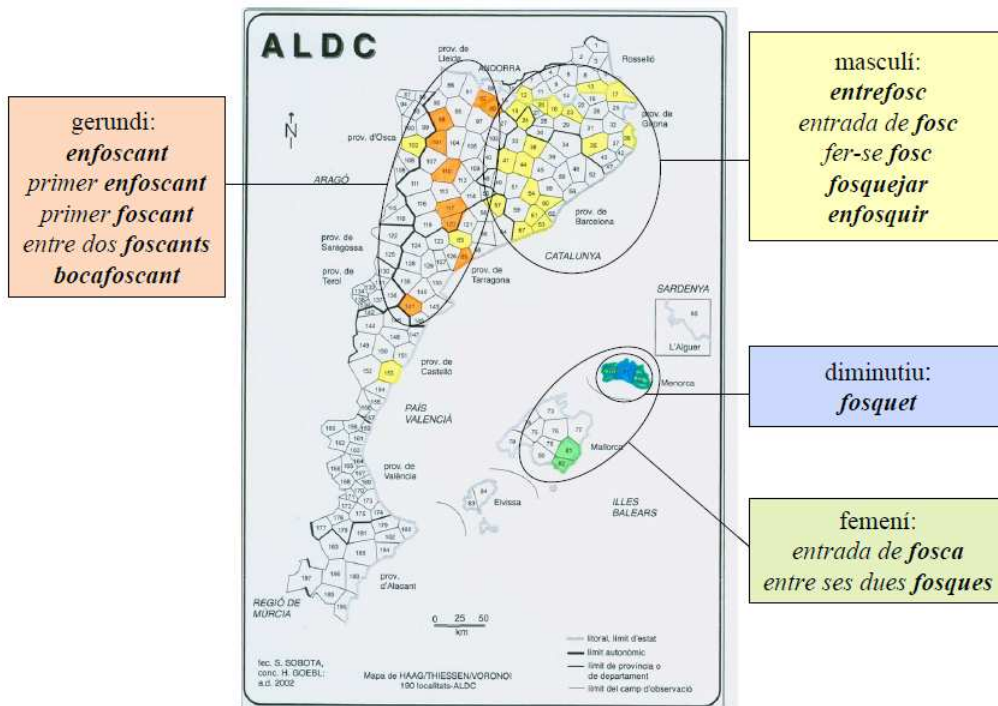
En aquest apartat es comenten els aspectes més rellevants de la distribució geogràfica actual de les denominacions recollides en l'*ALDC* i, si escau, es contrasta amb la informació històrica que en proporciona el *CICA*.

6.1 DENOMINACIONS AMB EL LEXEMA *fosc*

El lexema *fosc* és un dels més utilitzats per a formar denominacions del crepuscle: participa en catorze de les variants (*entrada de fosc*, *fosquejar*, *enfosquir*, etc.) i s'ha localitzat en trenta-sis de les localitats enquestades, repartides entre diverses àrees dialectals, tot i que en destaca la pràctica absència al País Valencià (amb l'única excepció de la resposta *fosquejar* de Cabanes de l'Arc).²⁴ Com a fets geolingüístics més remarcables, que es poden observar en el mapa 6, hi ha la concentració de la variant amb diminutiu (*fosquet*) a Menorca, l'agrupament de les variants femenines (*entrada de fosca* o *entre ses dues fosques*) a Mallorca i Menorca, i l'exclusivitat per al territori nord-occidental de les substantivacions del gerundi en *-ant*, que es concreta en les variants *primer foscant*, *enfoscant*, *primer enfoscant*, *boca foscant* i *entre dos foscants* (i hi podem incloure, perquè en deriva, la variant tortosina *entre dos foscams*).²⁵

24. Val a dir que el *DECat* (s. v. *fosc*) sí que recull en territori valencià denominacions de la nit (que no del crepuscle) basades en aquest lexema: *a la fosca* 'quan ja és fosc, de vespre o de nit' (*les anguiles mareses sols s'agafen a la fosca*, Palmar de l'Albufera, 1962).

25. El *DCVB* esmenta *foscam* com a variant formal de *foscant* recollida en el vocabulari tortosí de Mestre i Noé, tot i que la considera una «forma falsa, extreta per confusió de sufix de la locució *entre dos foscants* (pronunciat *foscans*, com se pronunciaria també el plural d'un mot acabat en *-am*)», explicació fonètica que no sembla gaire encertada, perquè la pronúncia assimilada d'un mot acabat en *-ams* (del tipus *cans* per *cam(p)s*) és ben pròpia d'un mallorquí —com Alcover— i podria ser-ho, tot i que no és la realització més freqüent, d'un menorquí —com Moll—, però no pas d'un tortosí (Pons 2004, 103-104). D'altra banda, el mateix *DCVB* (s. v. *foscant*) recull una atestació d'aquesta variant en *Del folklore tortosí* (1934) de Joan Moreira: «Les festes que esta tarde *entre dos foscams* han començat».

Mapa 6. Variants que reposen en el lexema *fosc*

Així doncs, en les dades de l'ALDC, el terme *foscant* s'ha mostrat territorialitzat, perquè només ocorre en nord-occidental.²⁶ En canvi, en les dades del CICA, *foscant* té un abast més ampli: se'n troben dues ocurrències balears i set de centrals, i una sense especificar, que prové del *Llibre dels fets del rei en Jaume*,²⁷ com es reflecteix a la taula de sota.²⁸

26. El DCVB també situa les variants *al foscant*, *al primer foscant* i *entre dos foscants* a la Conca de Barberà, comarca limítrofa amb el territori nord-occidental.

27. A més, Balari dona notícia del sintagma *hora foscant* en la *Crònica* de Pere el Cerimoniós (*DBalari*, s. v. *foscant*).

28. En endavant: Cat = català, Or = Oriental, Bal = balear, Cen = central, Val = valencià.

Taula 1. Repartiment dialectal de les ocurrencies de la variant *foscant* a l'ALDC i al CICA

<i>Foscant</i>	ALDC	CICA
Català		1
Oriental		
Oriental: balear		2
Oriental: central		7
Oriental: septentrional		
Occidental		
Occidental: nord-occidental	9	
Occidental: valència		

[Bal, 1a xv] com vench *hora de sopar*, que ja era *foscant*, aquest se'n anà a la case
No serets tots temps batle (2/2), p. 50, l. 10

[Cen, 2a xiv] Interrogatus quina hora era mentre fahien la dita letra. E dix que hora
del *foscant*, *que qu[a]x ell testis no hi vehia escriure*.

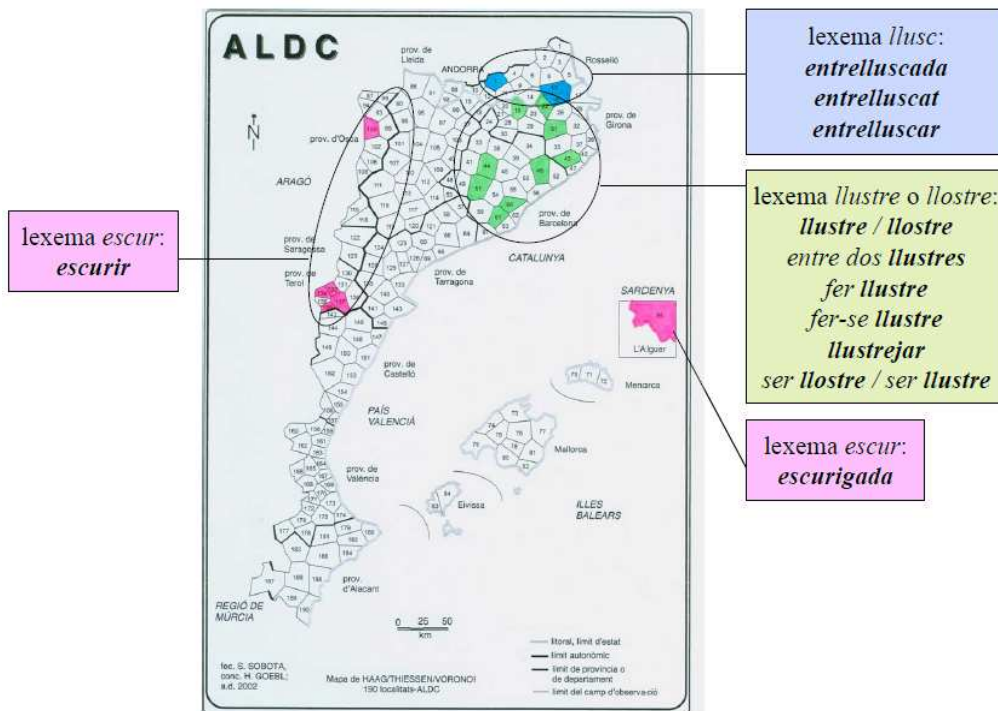
Procés criminal contra Antònia Marquès, f. 9v, l. 8

[Cat, 1a xiv] E altre dia, prop del *foscant de la nuyt*, exís del castel
Llibre dels fets del rei en Jaume, f. 6v, l. 14

6.2 Denominacions amb els lexemes *escur*, *llustre* o *llostre* i *llusc*

De la mateixa manera que l'adjectiu *fosc*, també el sinònim *escur* (evolució patrimonial del llatí OBSCŪRUS), esdevingut un arcaisme a la major part del domini lingüístic, dona nom al crepuscle en dues àrees extremes, com es veu en el mapa 7, fet que concorda amb la teoria de les àrees laterals de Bartoli (1945). D'una banda, a l'Alguer, amb la variant d'influència sarda *ascurigara* (*escurigada*), substantivació de la forma femenina del participi d'*escurigar*, pres del sard *iscurigare*, del llatí OBSCURICARE 'obscurir-se' (DCVB, s. v.). De l'altra banda, en localitats de l'Aragó catalanòfon, s'ha recollit (*a l'*)*escurir*: al sud, a les localitats veïnes de la Codonyera, Torreveilla, Bellmunt de Mesquí i Aiguaviva de Bergantes, i al nord, a la Pobla de Roda.²⁹

29. Prop d'aquesta zona, concretament al Pont de Suert, el DCVB reporta *al primer obscurant* 'entre la posta del sol i la fosca de la nit'. És una denominació paral·lela a *al primer (en)foscant*, que l'ALDC recull profusament en territori nord-occidental (cf. 6.1): es tracta del mateix procediment de substantivació d'un gerundi en *-ant*, aplicat, però, sobre una altra arrel.

Mapa 7. Variants que reposen en els lexemes *escur*, *llustre* o *llostre* i *llusc*

En el *CICA* hi ha un exemple del *Llibre dels fets del rei en Jaume* que correspon a la variant actual de la Franja i, a més, un exemple valencià del sintagma *hora escura*, que lliga amb denominacions com *hora baixa*, *hora tarda*, etc. que han acabat donant nom a diverses parts del dia.

Taula 2. Repartiment dialectal de les ocurrences de la variant *escur* a l'ALDC i al CICA

<i>Escur</i>	ALDC	CICA
Català		1
Oriental		
Oriental: alguerès	1	
Oriental: balear		
Oriental: central		
Oriental: septentrional		
Occidental		
Occidental: nord-occidental	5	
Occidental: valencià		1

[Cat, 1a XIV] E, *cant vench que·s volia **escurir***, enans que menjassen, haguem foch
Llibre dels fets del rei en Jaume, f. 63v, l. 5

[Val, 2a XIII] fo la dita baralla lo dia de la festa de carnestoltes, *s'ora **escura** primera passada*
Clams i crims a la València medieval I, p. 46, l. 20

A més de *fosc* i *escur*, dos altres adjectius que denoten falta de claror (encara que no sigui absoluta) també intervenen en la denominació del crepuscle en dues àrees dialectals ben delimitades. D'una banda, *llustre* (i la variant fonètica *llostre*) es concentra en el català central, concretament en les localitats de Vilallonga de Ter, Bassegoda, Banyoles, Llagostera, Balsareny, Campins, Sant Salvador de Guardiola, Barberà del Vallès i Cervelló, i es recull sota diverses formes: *començar a fer llustre*, *fer-se llustre*, *llustrejar*, *ser llustre*, *entre dos llustres*.³⁰ De l'altra banda, *llusc* (en les variants *entrelluscar*, *entrelluscat* i *entrelluscada*) dona nom al crepuscle en una àrea propera i més reduïda del català septentrional i del septentrional de transició: s'ha recollit a Formiguera, Ceret i Maçanet de Cabrenys.³¹ Cap d'aquestes variants no es troba en el *CICA*, però

30. El *DCVB* (s. v.) reporta aquest exemple, que situa a Solsona i Cardona: «Quan siré a casa, ja sirà llustre». També «Ja fa llustre», a Molins de Rei, referit, però, al crepuscle matutí ('ja fa claror del matí'). I el *DECat* (s. v.) ho recull a Sant Pol («fa un mes, a quarts de quatre, ja era clar, ara encara és llustre»). En la variant *llostre*, el *DECat* situa el terme a Biure d'Empordà («ja és llostre») i a les Preses d'Olot, i el *DCVB* a l'Empordà, el Gironès i el Berguedà, i recull «entre dos llostres» a Vilabertran.

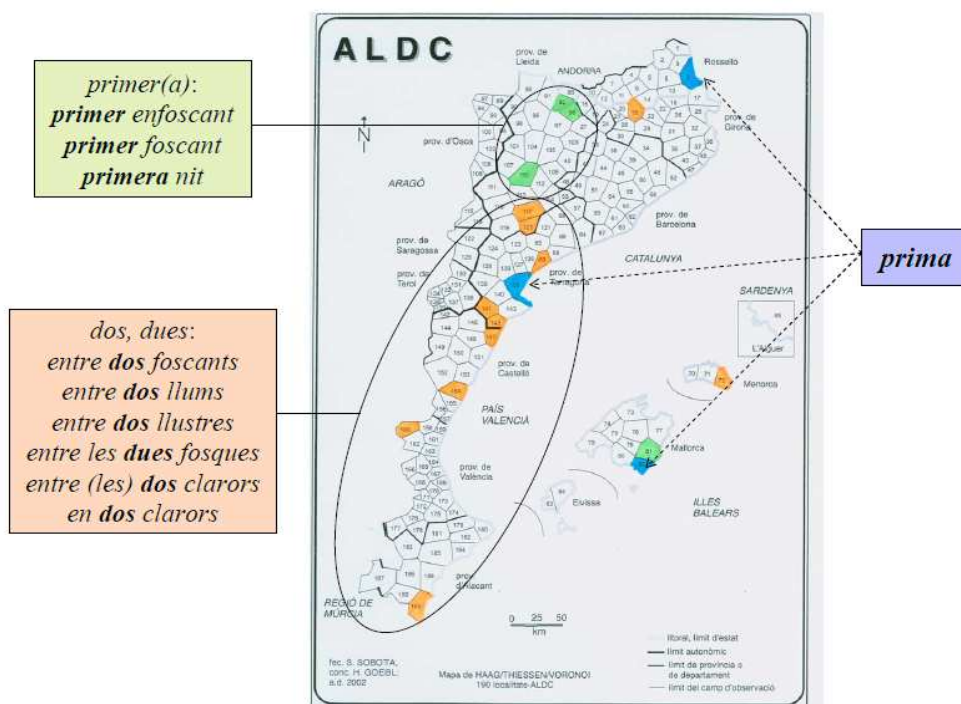
31. Cf. amb l'expressió mallorquina «*Fer sa llosca*»: anar a treballar amb poca claror, sense veure-hi bé», que remet al crepuscle matutí (*DCVB*, s. v.). No és sobrer de recordar l'existència d'afinitats lingüístiques entre les àrees dialectals rossellonesa i mallorquina.

el *Diccionari Aguiló* documenta *entre dos llustres* a Barcelona el 1634 («al anochecer o al amanecer, entre dos luces») i aquest sintagma també està entrat al *Gazophylacium Catalano-Latinum* de Lacavalleria, imprès el 1696 («comensant a faltar lo llum del dia, comensant a fer-se nit: dubia luce»), i al *Diccionario Catalán-Castellano-Latino* d'Esteve, Belvitges i Juglà, aparegut entre 1803 i 1805 («entre dos luces, *in crepusculo*») (*DECat*, s. v.). Prou més recentment, l'autor humorístic rossellonès Saisset dóna mostres de l'ús d'*entrelluscar*: «Molt temps s'era passat i ja entrelluscava», 1888 (*DCVB*, s. v.).

6.3. DENOMINACIONS AMB NUMERALS

Una altra mena d'arrels adjectives, les numerals, també han contribuït a donar nom al crepuscle, com es veu en el mapa 8. Sovint es recorre a la fórmula «entre dos X» que trobem disseminada pel territori: *entre dos clarors*, *entre dos foscants*, *entre dos llums*, *entre dos llustres*, *entre les dues fosques*. Altres vegades, menys nombroses i concentrades al Principat i a Mallorca, s'utilitza el numeral ordinal *primer* (*primer enfoscant*, *primer foscant*, *primera nit*) o bé la forma femenina substantivada *prima*. Aquesta és realment la més interessant: només es recull en tres punts de la costa, prou distants entre si, que són Sant Cebrià de Rosselló, a la Catalunya del Nord, l'Ametlla, a les terres de l'Ebre, i Santanyí, a Mallorca. En el sentit de 'crepuscle', es tracta clarament d'una accepció lligada al parlar dels mariners, com remarca l'enquestador de Sant Cebrià («entre els mariners») i de Santanyí («entre els pescadors»).³²

32. Aquesta vinculació es fa evident en l'obra d'Alvar *Léxico de los marineros peninsulares*, que d'entre els diferents punts d'enquesta en té 27 al llarg de la costa del nostre domini lingüístic (Catalunya, País Valencià, Mallorca, Menorca i Eivissa). La resposta *prima* 'crepuscle' (i variants: *alba prima*, *alba de prima*, *albes de prima nit*, *fer la prima*, *fer-se prima*, *ser de part de prima*) apareix en 20 de les localitats (llistes 133. *Crepúsculo vespertino* i 132. *Atardecer*). També en el castellà de les Illes Canàries s'usa *prima* 'crepuscle' i és igualment un terme de mariners, com es recull en aquesta mateixa obra i en l'*ALEICan* (mapa 715. *Oscurecer*), que situa la resposta *prima* en 22 punts d'enquesta, distribuïts entre totes vuit illes, a més d'una variant *prima noche* (cf. amb *primera nit*, de Felanitx), i aclareix que són «términos sólo usados por los pescadores» (mapa 716).

Mapa 8. Denominacions en què hi ha numerals implicats

Tot i que en el *CICA* no en trobem exemples amb aquest sentit, sí que es recull al *DCVB*:

prima f. 5. Espai de temps del capvespre fins a entrada de fosc; la pescada que es fa en aquella hora (or., bal.). *Anar a la prima*, o *Fer prima*, o *Pescar de prima*: pescar a darrera hora de la tarda fins a entrada de fosc. Ja els sardinalers tornaven de prima, Ruyra Pinya, I, 58. Els sardinalers... anaven a prima i passaven pel nostre costat, ibid. II, 46. *Fer la prima dels calamars*: sortir a pescar-los a darrera hora del capvespre, o devers les tres de la matinada, o de nits quan fa lluna (Llucmajor).

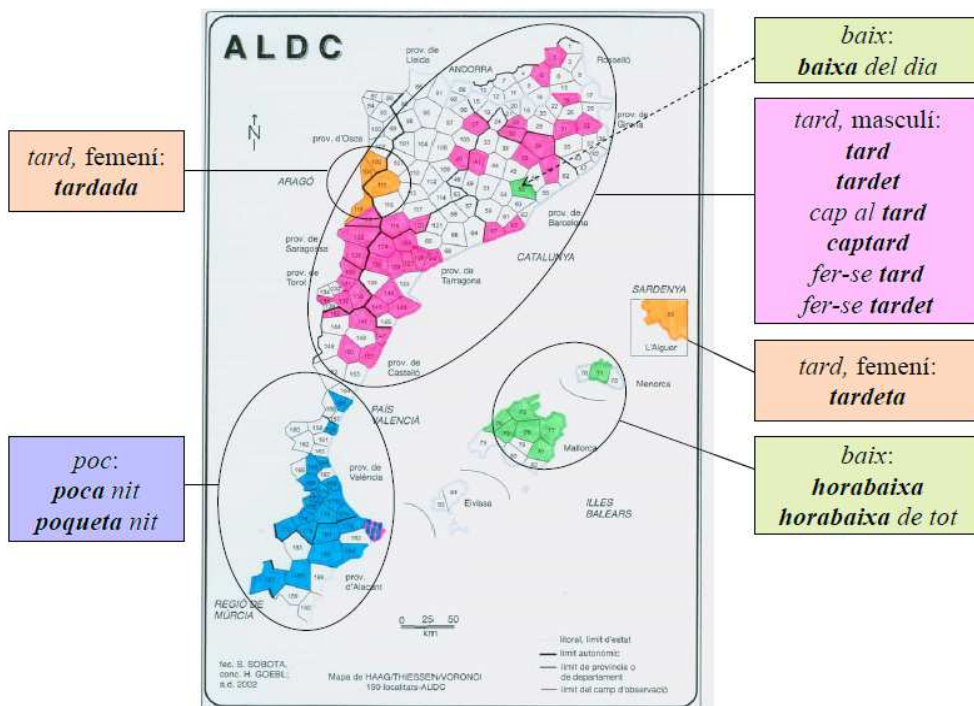
I també al *DECat* (s. v. *prim*), amb més precisió horària: «De sortir a pescar a les cinc de la tarda en deien, a S[an]t Pol [de] M[ar], “anar a la *prima*” perquè així pescaven a l’hora “primera de la vetlla” de 18 a 19h. (1920)».

6.4. DENOMINACIONS AMB ELS LEXEMES *baix*, *tard* I *poc*

Encara dins les arrels adjectives, és interessant de veure la distribució de les que marquen la ubicació en un període, reflectida en el mapa 9: *tard*, que és l'única pròpiament temporal; *baix*, amb una metàfora locativa (baix = cap al final), i *poc*, amb una metàfora quantitativa (poc = cap a l'inici). Les denominacions més freqüents en l'ALDC són aquelles que es basen en l'adjectiu *tard*, que es troben a l'Alguer i en moltes zones del català continental: a la Catalunya del Nord, al Principat, a l'Aragó catalanòfon i força al nord del País Valencià (amb una única incursió meridional a Xàbia).³³ Les variants són diverses i solen basar-se en la forma masculina de l'adjectiu: *tard*, *tardet*, *cap al tard*, *captard*, *fer-se tard*, *fer-se tardet*, *rantard*. La variant femenina només ha estat productiva a l'Alguer, on s'ha recollit *tardeta*, i a la zona central de l'Aragó catalanòfon, a Estanya, Peralta de la Sal i Saidí, i a la localitat veïna d'Almenar, ja al Segrià, on la resposta ha estat *tardada*.³⁴

33. El DCVB situa *tard* 'capvespre' a la Conca de Barberà, Gandesa i el Baix Aragó, i reporta l'exemple «Aqueix tard vindrà l'Anton».

34. També és mot propi de Fraga, segons el DCVB (s. v.).

Mapa 9. Denominacions en què hi ha implicats els lexemes *baix*, *tard* i *poc*

En el *CICA* es troben, d'una banda, dues ocurrences de l'expressió temporal *al tard*, una de les quals dins la seqüència «de matí, mig jorn y *al tard*», i de l'altra, el sintagma *hora tard*, en el qual sobta la falta de concordança i que fa pensar en la resposta *la tard* 'la tarda' d'Aiguaviva de Bergantes. Lacavalleria, en el *Gazophylacium* (1696), glossa *tard* com «lo temps que se acosta al vespre» (*DCVB*, s. v.).

Taula 3. Repartiment dialectal de les ocurrences de la variant *tard* a l'ALDC i al CICA

<i>Tard</i>	ALDC	CICA
Català		
Oriental		
Oriental: alguerès	1	
Oriental: balear		
Oriental: central	14	2
Oriental: septentrional	2	
Occidental		
Occidental: nord-occidental	23	
Occidental: valencià	6	1

[Cen, 2a xvi] quiscun dia de assí enllà tres vegades, so és, *de matí, mig jorn y al tard*, fassen tocar les campanes

Llibre de les Solemnitats de Barcelona VI, p. 23, l. 6

[Cen, 2a xv] a ·XXI· de juny ·MCCCCLXI·, ja *hora tard*, *poch ans del toch del seny de la Avemaria*, tornaren de Vilafranca de Penedès

Dietari o Llibre de Jornades, p. 134, l. 30

Pel que fa a *baix*, a l'ALDC es troba quasi exclusivament en territori mallorquí i menorquí, integrat en el compost *horabaixa*, que a Alaró s'ha recollit també amb l'especificació *horabaixa de tot*. Val a dir, però, que a la localitat de Sentmenat, al Vallès Occidental, ha aparegut la forma *baixa del dia*, que potser cal interpretar més com a 'descens del dia' que com una reducció d'*hora baixa del dia*.

Cal remarcar que en el CICA *horabaixa*, en la forma aglutinada o separada (*hora baixa*, *ora baxa*), es troba nou vegades, de les quals només dues són en territori balear. Les altres provenen del valencià (tres exemples),³⁵ del català central (dos), del nord-occidental (un), a més d'un cas del català oriental sense especificar. Com escriu Coromines (*DECat*, s. v. *hora*), *horabaixa* «passa com a balear, però havia estat general».

35. Agraïm a un dels revisors anònims la notícia que *horabaixa* també es documenta en la valenciana sor Isabel de Villena, autora de l'obra *Vita Christi* (1497), fet del qual el buidatge del CICA no en proporciona dades, perquè només s'hi ha inclòs el primer llibre d'aquesta obra, amb l'objectiu de no descompensar l'equilibri dialectal i diacrònic del corpus.

Taula 4. Repartiment dialectal de les ocurrences de la variant *horabaixa* a l'ALDC i al CICA

<i>Horabaixa</i>	ALDC	CICA
Català		
Oriental		1
Oriental: balear	7	2
Oriental: central		2
Oriental: septentrional		
Occidental		
Occidental: nord-occidental		1
Occidental: valencià		3

[Bal, 2a XIV] com fo *ora baxa*, a cap vespra, aquest sí fo a la plassa del loch de Raffa[llet]
Llibre d'Inquisicions de la Cúria Reial de la Parròquia de Castellitx, p. 276, l. 26

[Cen, 1a XV] com fos ja *hora baxa*, fou trenchat lo dit rench
Llibre de les Solemnitats de Barcelona I, p. 29, l. II

[Val, 2a XIII] ir present passat a *ora baxa* li fo enblada de casa sua ·I·a· galina
Llibre de Cort de Justícia de Cocentaina II (1294-1295), p. 779, l. 4

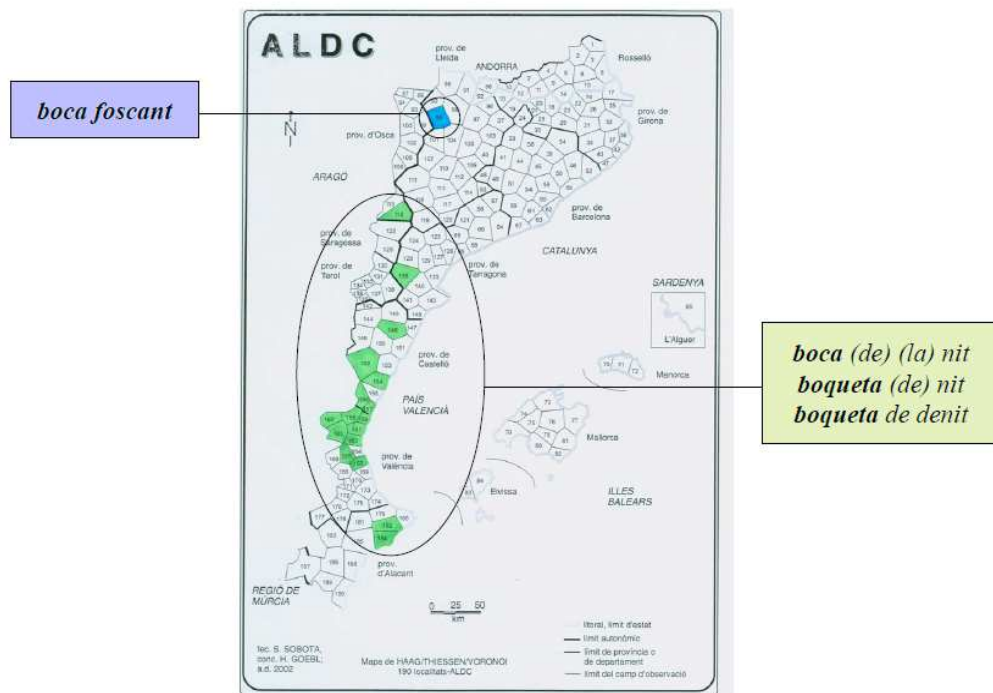
Per acabar aquest apartat, cal dir que segons les dades de l'ALDC hi ha una darrera àrea compacta, que es dibuixa al centre i al sud del País Valencià, on es recorre a l'adjectiu *poc* integrat en el sintagma *poca nit* o, amb diminutiu, *poqueta nit*. De fet, aquestes variants s'han estès perquè la metàfora quantitativa «poca nit» = 'moment inicial de la nit' funciona perfectament, però l'origen de *poca nit* i de *poqueta nit* és una mala percepció i reproducció de *boca nit* i *boqueta nit*, sintagmes que deriven de la reducció de *boca de nit* 'entrada de nit' o, amb diminutiu, *boqueta de nit*.³⁶ Això explica que el CICA proporcioni dades de *boca (de) nit* i, en canvi, no reculli cap ocurrencia de *poca nit* (vegeu l'apartat següent).

36. Aquesta deu ser la raó per la qual Alcover i Moll qualifiquen aquestes variants posteriors de «vulgars» (DCVB, s. v. *nit*) i Coromines parla de «corrupció popular» (DECat, s. v. *nit*).

6.5. DENOMINACIONS AMB EL LEXEMA *boca*

Enllaçant amb l'apartat anterior, és interessant de veure, com es reflecteix en el mapa 10, quina és l'àrea de les denominacions que reposen en el substantiu *boca* 'entrada', en les quals també subjeu una metàfora, aquest cop de tipus corporal: s'utilitza el nom de la boca, és a dir, de l'òrgan que fa d'entrada de l'aliment al cos, per a referir-se a la introducció en un nou període: la nit. En els materials de l'ALDC es fa evident com les denominacions del tipus *boca (de) nit* o *boqueta (de) nit* són clarament occidentals. La màxima concentració es produeix al centre i al nord del País Valencià, però també s'hi documenta en localitats del sud (com Tàrbena i Altea), tot i que en aquesta àrea és on ha triomfat la transformació cap a *poca nit* i *poqueta nit*. D'altra banda, la denominació originària entra en punts del sud i de l'oest del català nord-occidental: Horta de Sant Joan i Fraga. Força més al nord, a Sarroca de Bellera, es retroba una denominació encapçalada pel substantiu *boca*, que ja no dona entrada a la nit sinó al foscant: *boca foscant*.³⁷

37. I més al nord encara, formant una continuïtat d'àrea lingüística transidiomàtica, Coromines diu que *a boca de nèt* «és encara ben viu en aranès» (DECat, s. v. *boca*) i «és gascó en general, almenys dels Pirineus» (El parlar de la Vall d'Aran, s. v. *boca*); de fet, aquesta resposta apareix recollida a Casau (punt d'enquesta 699SE) en el mapa 834 (*à la tombée de la nuit*) de l'ALEG, a més d'altres punts més enllà de la Vall d'Aran. D'altra banda, en el marc de la Península, Coromines informa que «La locución *a boca de noche* ha tomado carácter gramaticalizado en los dos extremos hispánicos: gall. *nabocanoite* 'al anochecer' (Castelao 214.10) y val. *a boca 'e nit* o *a boqueta 'e nit* (vulgarmente *a poqueta nit*, sumamente popular en todo el Reino)» (DECH, s. v. *boca*).

Mapa 10. Denominacions en què hi ha implicat el lexema *boca*

En el *CICA* el sintagma *boca (de) nit* apareix en set ocasions, sempre en documents tardans, dels segles XVII i XVIII, i tots procedents del País Valencià. Tanmateix el *DECat* (s. v. *boca*) en reporta un exemple de 1610 en una carta que un figuerenc adreça al cronista barceloní Jeroni Pujades («anant --- dilluns propassat a *boca de nit* per vila»).

Taula 5. Repartiment dialectal de les ocurrences de la variant *boca (de) nit* a l'ALDC i al CICA

<i>Boca (de) nit</i>	ALDC	CICA
Català		
Oriental		
Oriental: balear		
Oriental: central		
Oriental: septentrional		
Occidental		
Occidental: nord-occidental	2	
Occidental: valencià	15	7

[Val, 1a xvii] a 2 de juny 1614, *a boca de nit*, pegaren de punyalades a la muller de micer Joan Baptiste Ferrer

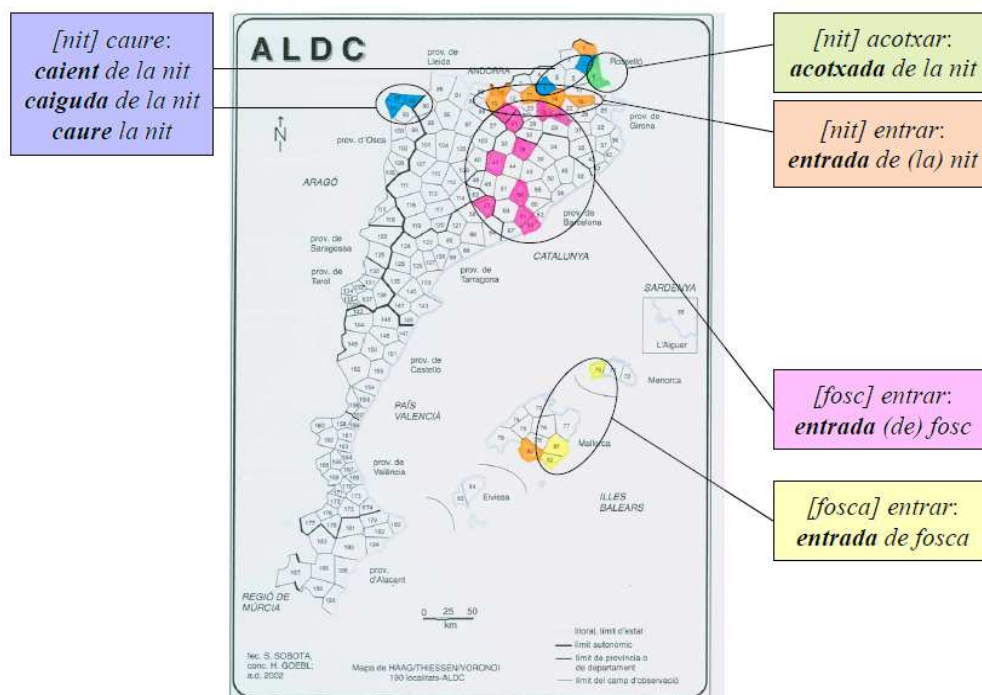
Dietari, f. 199v, l. 2

[Val, 1a xviii] Estava el retor en la iglésia después del Rosari i oració acostumats cada *boca nit*

Memòries d'un capellà del segle XVIII, p. 119, l. 8

6.6. VERBS VINCULATS A L'ARRIBADA DE LA NIT O DE LA FOSCOR I A LA MARXA DEL SOL

Un altre aspecte geolingüístic que es desprèn dels noms del crepuscle en català té a veure amb els verbs que s'utilitzen per a indicar el procés d'introducció en la foscor o en la nit, com es veu en el mapa 11. El verb més utilitzat és *entrar*. És l'únic que precedeix els termes *fosc* o *fosca*, i també pot acompanyar *nit*. Així, es troba *entrada de fosc* en català central, *entrada de fosca* en mallorquí i menorquí, i *entrada de (la) nit* en català septentrional i en septentrional de transició. La nit, però, no *entra* a tot arreu: hi ha zones en què la nit *cau*. Així, a l'extrem nord de la Ribagorça aragonesa, ja sortint del domini lingüístic, es troben denominacions del crepuscle basades en el verb *caure*: *caient de la nit* a Senet de Barravés i a Eressué, i *ja cau la nit* a Cerler. Aquesta mateixa imatge es repeteix en dos punts del rossellonès, a Perpinyà i a Cornellà de Conflent, on s'ha recollit la denominació *caiguda de la nit*. I, molt a prop, es troba encara una darrera variant basada en un altre verb: *acotxar*. Així, a Sant Cebrià de Rosselló es diu *cotjada de la nit*, amb l'africada prepalatal sonora, d'acord amb la realització dialectal rossellonesa.

Mapa 11. Verbs vinculats a l'arribada de la nit i de la foscor

Amb relació als verbs amb què s'indica l'arribada de la nit, en el *CICA* se n'ha trobat un exemple, corresponent al més usat en l'*ALDC*, que és *entrar*, però no de *caure* ni d'*acotxar*.

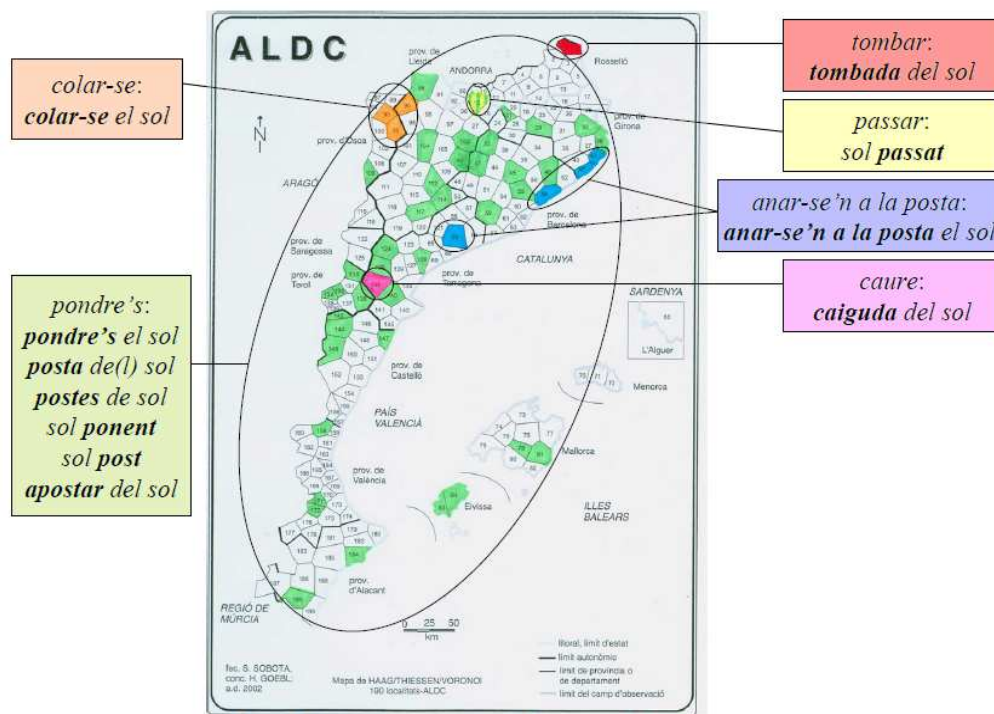
Taula 6. Repartiment dialectal de les ocurrences de la variant *entrada de nit* a l'*ALDC* i al *CICA*

<i>Entrada de nit</i>	ALDC	CICA
Català		
Oriental		
Oriental: balear	1	
Oriental: central	2	1
Oriental: septentrional	4	
Occidental		
Occidental: nord-occidental		
Occidental: valencià		

[Cen, 2a xvi] A 10 de setembre 1580, *[a] entrada de nit*, aparagué envés la tramuntana un núvol tot vermell

Diari de Frederic Despalau, p. 122, l. 18

De manera similar, també el procés de desaparició del sol sota l'horitzó pot expressar-se a través de diversos verbs, com reflecteix el mapa 12. El més freqüent és *pondre's*, que es troba una mica pertot, realitzat a través de diverses variants, algunes que van repetint-se, com *pondre's el sol* i *posta de(l) sol*, i d'altres que només s'han recollit en un sol punt, com *sol ponent*, a Meranges, o *l'apostar del sol*, a la Torre de Fontaubella.

Mapa 12. Verbs vinculats a la marxa del sol

De la mateixa manera, en el *CICA* és molt freqüent la denominació *posta de sol*, però val a dir que també s'hi troba *el sol s'aposta*:

[Bal, 2a xiv] Demanat, quina hora foren lo dit die a Luchmajor, e dix que a *posta de sol*.
No serets tots temps batle (1/2), p. 60, l. 27

[Cen, 1a xvi] Lo derrer divendres de agost, *la hora que-l sol se posta*, los mals que dins mi tenen posada certa comensaren a voltar-se com solen.

Obres catalanes de F. Moner, p. 138, l. 8

Encara dins de les variants del verb *pondre*, destaca el sintagma *sol post*, perquè és compartit pels dos punts d'enquesta d'Eivissa i per la localitat d'Altea, a la Marina Baixa, i ofereix, doncs, un exemple de les concomitàncies entre aquests dos territoris afavorides pel veïnatge marítim.³⁸

Al *CICA* hi ha nombrosos exemples d'aquest sintagma distribuïts per un territori molt més ampli: la major part d'ocurrències pertanyen al País Valencià (19), seguit del català central (12) i el balear (9).³⁹

Taula 7. Repartiment dialectal de les ocurrències de la variant *sol post* a l'ALDC i al CICA

<i>Sol post</i>	ALDC	CICA
Català		
Oriental		4
Oriental: balear	2	9
Oriental: central		12
Oriental: septentrional		
Occidental		1
Occidental: nord-occidental	1	
Occidental: valencià	1	19

[Bal, 1a xv] que tothom e tota persona, qui haja forns, no gós tirar sarments als dits forns sinó *de dia, de la hora del exit fins a la hora del sol post*

Libre del Mostassaf de Mallorca x, p. 266, l. 15

[Val, 2a xv] E cascun dia daven ·III· combats al castell: hù *per lo matí*, altre *al migjorn* e l'altre *ans del sol post*.

Tirant lo Blanch, p. 374, l. 31

A més de *pondre's*, es troba la perífrasi relacionada *anar-se'n a la posta*, que es localitza per la costa del català central. En el *CICA* no apareix *anar-se'n a la posta*, però sí *cuitar a posta* (amb un verb, *cuitar* 'afanyar-se', que transmet la idea de rapidesa

38. També s'ha recollit a la localitat de Vilalba dels Arcs (la Terra Alta).

39. També n'hi ha quatre en oriental sense especificar i una en occidental en general.

del procés) i *atènyer la posta* (aquest cop amb un verb tèlic, *atènyer* ‘aconseguir’, que indica culminació).

[Or, 1a xv] E continuant en ma contemplació, com yo víu *la nit là venir, e ·l sol cuytar a posta*

Memorial del pecador remut, p. 117, l. 24

[Val, 1a xvi] *ans que lo sol atenga la posta*, arribaran dos grosses naus

La vida de Sant Vicent Ferrer, p. 92, l. 11

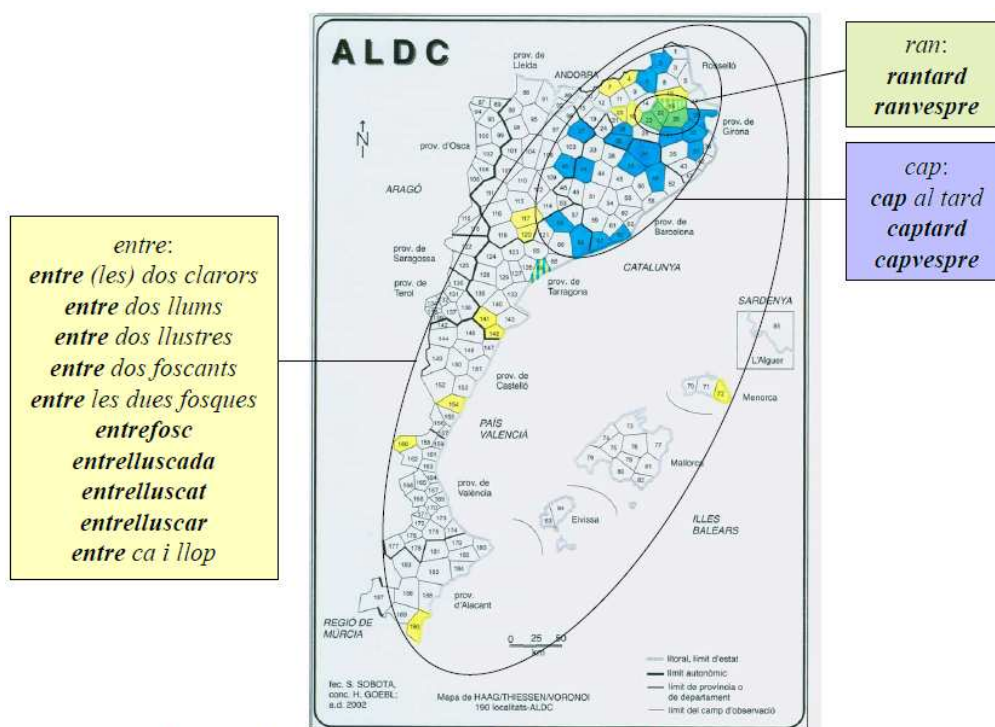
A banda de *pondre's*, i de la perífrasi relacionada *anar-se'n a la posta*, hi ha altres verbs d'ús més restringit per a indicar la desaparició del sol sota l'horitzó. Així, en una clapa del ribagorçà, el sol *es cola*, segons reflecteixen les variants de Taüll, les Paüls i Sopeira, que són del tipus *ja es vol colar el sol* o *al que es cola el sol*. A la localitat d'Horta de Sant Joan, dins el subdialecte tortosí, el sol *cau*, com es veu en la resposta *la caiguda del sol*. En el rossellonès, destaca la variant de Salses, segons la qual el sol *tomba: la tombada del sol*. I el darrer verb que es troba és *passar*, en la resposta *sol passat* de Meranges.⁴⁰

6.7 DENOMINACIONS AMB LES PREPOSICIONS *cap*, *ran* i *entre*

També resulta interessant l'anàlisi de la distribució de les diverses preposicions implicades en la denominació del crepuscle, com es veu en el mapa 13. N'hi ha una de freqüent, *entre*, que va reapareixent en diversos punts al llarg de tot el domini lingüístic: a vegades es troba com a preposició pròpiament dita (*entre dos foscants*, *entre dos llums*, *entre dos llustres*, *entre les dues fosques*, *entre les dos clarors*, *entre ca i llop*) i d'altres ocorre com a primer terme d'un compost (*entrefosc*, *entrelluscada*, *entrelluscat*, *entrelluscar*). D'altra banda, però, hi ha dues preposicions d'abast territorial més restringit: *cap* i *ran*. *Cap*, que ocorre en el sintagma *cap al tard* i en els compostos *captard*

40. En les dades de l'ALDC no apareix el verb *colgar*, recollit pel DCVB (s. v. *sol*) en els sintagmes *sol colgat* i *sol colgant*; no se'n proporciona documentació històrica, però sí de dialectal: «*El sol colgat serà vespre*: ho diu el qui no té pressa ni es preocupa de la rapidesa de les accions (Empordà)». Coromines documenta «al sol colgan» en el trobador Bertran de Born i, en una construcció diferent però amb el mateix verb, «que·l soleyl sia colgat», a partir d'una citació de 1299 extreta de l'inèdit *Inventari de la Llengua Catalana* recollit per l'arxiver nord-català Julià-Bernat Alart (DECat, s. v. *sol*).

i *capvespre*,⁴¹ apareix per tot el català central i també en punts rossellonesos. *Ran* té un abast força més reduït: les formes *rantard* i *ranvespre* dibuixen una clapa compacta en el català septentrional de transició, situada a les comarques de la Garrotxa i l'Alt Empordà i integrada per les poblacions de Maçanet de Cabrenys, Bassegoda, Oix i Lledó d'Empordà.⁴²

Mapa 13. Denominacions en què intervenen les preposicions *cap*, *ran* i *entre*

41. Tot i que no apareix en el corpus sincrònic en què ens basem, respon al mateix procediment el compost *capvesprada*, recollit, per exemple, en el diccionari de Balari, que en proporciona una citació de la *Crònica* de Pere el Cerimoniós («e ell se messé en una cambra, e tota aquella *capvesprada* anà del un cap de la cambra al altra dient»).

42. El *Diccionari Aguiló* (s. v.) situa *ranvespre* a Camprodon, a la comarca del Ripollès, limítrofa amb la Garrotxa.

En el cas de *capvespre* val la pena de recordar que l'ALDC també el recull a Mallorca i Menorca, aquest cop, però, amb el significat de 'tarda' i no de 'crepuscle vespertí'. En les dades procedents del CICA hi ha catorze atestacions del mot sota les variants *capvespre*, *capvespra* i *cabvespra*. Dotze provenen de territoris orientals: nou de balears, una de central i dues sense especificar. I també n'hi ha dues de procedència occidental, una de les quals és valenciana.

Taula 8. Repartiment dialectal de les ocurrences de la variant *capvespre* a l'ALDC i al CICA

<i>Capvespre</i>	ALDC	CICA
Català		
Oriental		2
Oriental: balear	9 'tarda'	9
Oriental: central	4 'crepuscle'	1
Oriental: septentrional		
Occidental		1
Occidental: nord-occidental		
Occidental: valencià		1

Els contextos no sempre permeten aclarir el significat del terme *capvespre*, però, en aquells casos en què és possible deduir-lo, remet al 'crepuscle vespertí', com es veu en els tres exemples següents, dos dels quals són mallorquins.

[Bal, 2a XIV] dicmen[ge] prop passat a *capvespra* aquesta sí·s fo colgada ab sos infants
Llibre d'Inquisicions de la Cúria Reial de la Parròquia de Castellitx, p. 259, l. 12

[Bal, 2a XIV] con vénch al *capvespra*, entorn del sol post, los dits Arnau e Pericó sí fayen
 lur via anan-sse-n ves lus cases

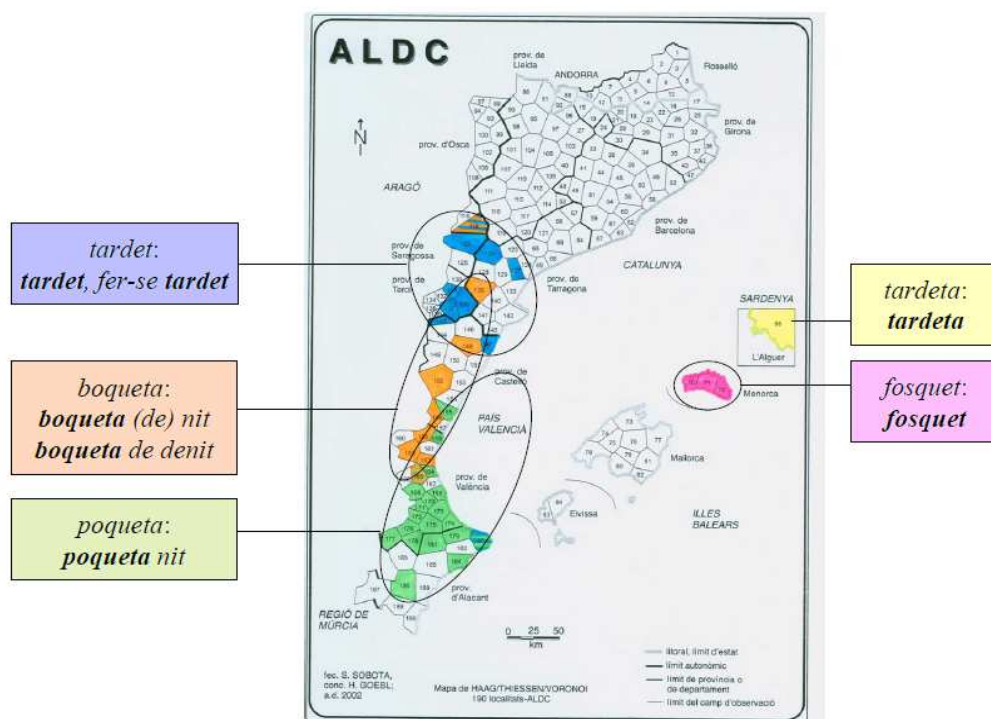
Un llibre reial mallorquí del segle XIV, p. 230, l. 11

[Or, 2a XIII] una nuyt, sus al *capvespra*, En Ramon Folch féu aparallar tro a ·D· servents
Crònica_V [Desclo], p. 97, l. 12

6.8 DENOMINACIONS AMB RECURS AL DIMINUTIU

Com a darrer aspecte destacable des del punt de vista geolingüístic, en el mapa 14 es veu com el recurs al diminutiu en les denominacions del crepuscle té una ubica-

ció territorial precisa. En el català continental es troba només en territori valencià i a la zona meridional del català nord-occidental, formant doncs una continuïtat d'àrea. En concret, en aquest territori les denominacions diminutives que s'han recollit són: *tardet* (que abraça el nord-occidental de transició al valencià, amb alguna incursió al nord d'aquest territori), *boqueta (de) nit* (a l'àrea central i septentrional del País Valencià, amb alguna incursió en el nord-occidental) i *poqueta nit* (al centre i sobretot al sud del País Valencià). Fora del català continental, es retroba el recurs al diminutiu a Menorca, amb la resposta *fosquet* a tots tres punts d'enquesta, i a l'Alguer, on s'ha registrat *tardeta*.

Mapa 14. Denominacions amb recurs al diminutiu

7. CONCLUSIONS

En aquest treball d'orientació geolingüística i diacrònica, basat en dades procedents de l'*ALDC* i del *CICA*, s'han analitzat les més de vuitanta variants recollides per donar nom al crepuscle en llengua catalana. L'estudi d'aquesta munió de denominacions, lluny de mostrar un panorama caòtic, ha permès establir unes constants en els procediments utilitzats per a donar nom al crepuscle, que es basen en una triple recurrència: *a*) en la selecció d'un nombre relativament reduït de lexemes a partir dels quals es construeixen les variants, *b*) en la tria d'uns determinats procediments morfològics i sintàctics a través dels quals s'estructuren els formants de cada denominació, i *c*) en les motivacions, força constants, que reposen sota les diverses designacions.

Els resultats obtinguts en aquesta recerca són de dos tipus. D'una banda, s'han descrit els diversos procediments lingüístics pels quals la llengua catalana ha donat nom al crepuscle. De l'altra, en la mesura del possible, s'han ubicat les diverses denominacions en les coordenades espacials i temporals. Pel que fa al primer tipus de resultat, es concreta en la classificació de les variants, morfosintàctica (apartat 4) i motivacional (apartat 5).

Des del punt de vista morfosintàctic, les denominacions del crepuscle poden ser lèxiques (4.1), sintagmàtiques (4.2) o fraseològiques (4.3). Les lèxiques es concreten o bé en noms simples, ja siguin primitius (*tard*) o derivats (*vesprada*), o bé en noms compostos (*entrefosc*), que s'han ofert classificats pels diversos tipus de formants. Les denominacions sintagmàtiques responen a dues tipologies: sintagmes nominals (*primera nit*) i sintagmes preposicionals (*entre dos llums*). Per acabar, les fraseològiques mostren força riquesa, perquè comprenen cinc tipus de construccions: impersonals (*escurir*), pronominals (*colar-se el sol*), inacusatives (*caure la nit*), incoatives (*començar a llustrear*) i d'imminència (*voler fer-se de nit*).

Quant a la classificació motivacional, aquesta reposa en dos eixos: o bé es fixa en el grau de claror (A) o bé té en compte el moment del dia (B). Tant en un cas com en l'altre, les denominacions es poden basar en tres factors: *a*) en el moviment, que pot ser descrit de maneres diverses: de partida (*anar-se'n a la posta el sol*), d'arribada (*claror de dia posta*), de caiguda (*tombada del sol*), d'entrada (*entrada de fosca*); *b*) en la ubicació en un moment del contínuum claror-fosca o en un moment del dia, que pot ser considerat final (*horabaixa de tot*), intermedi (*entre ca i llop*) o inicial (*primer enfoscant*), segons el punt de referència, i *c*) en la consideració d'un estat, sigui en

termes de canvi (*enfosquir*), de permanència (*quedar claror*) o de desaparició (*perdré's la claror del dia*). Val la pena de remarcar, a més, que sovint en les motivacions hi subjeuen metàfores quotidianes, siguin locatives (baix = tard, *horabaixa*), quantitatives (poc = inici, *poqueta nit*) o corporals (boca = entrada, *boca foscant*).

Pel que fa a l'estudi dialectal de les variants (apartat 6), i tenint en compte que l'enfocament dels dos apartats anteriors havia estat morfosintàctic, en el primer cas, i motivacional, en el segon, s'ha optat per una presentació fonamentalment lèxica, que ha intentat resseguir la distribució geogràfica i històrica de les denominacions basades en diversos lexemes: *fosc* (6.1); *escur*, *llustre* o *llostre*, *llusc* (6.2); *dos*, *primer* (6.3); *baix*, *tard*, *poc* (6.4); *boca* (6.5); *entrar*, *caure*, *acotxar*, *pondrè's*, *apostar*, *colar-se*, *tombar*, *passar* (6.6); *cap*, *ran*, *entre* (6.7), i el diminutiu *-et(a)* (6.8). El fet de disposar de dades geolingüístiques i diacròniques ha fet possible l'establiment de relacions entre determinades denominacions i certes àrees del domini lingüístic, a vegades força extenses (com la que mostra que les arrels adjectives *tard*, *baix* i *poc*, que marquen la ubicació en un període, han triomfat, respectivament, al Principat, a Mallorca i Menorca, i al centre i el sud del País Valencià), i altres vegades ben reduïdes (com la que afecta els compostos sobre *ran*, *rantard* i *ranvespre*, localitzats en el català septentrional de transició i, més concretament, a les comarques de la Garrotxa i l'Alt Empordà). La comparació entre tots dos corpus també ha permès d'establir fins a quin punt les correspondències dialectals actuals responen al manteniment o a la transformació d'estadis anteriors. Per exemple, *foscant*, en l'ALDC limitat a punts del nord-occidental, es documenta profusament en el CICA a la banda oriental del Principat, i fins en balear, de la mateixa manera que *horabaixa*, que en l'ALDC és exclusivament balear, té un abast territorial pancatalà en els documents medievals del CICA; en canvi, *boca (de) nit* (o *boqueta (de) nit*) és clarament valencià tant en l'ALDC com en el CICA, el qual ens informa del caràcter tardà d'aquest sintagma (present només en documents dels segles XVII i XVIII, sempre sota la forma originària i mai encara amb les variants *poca nit* o *poqueta nit*, tan presents en l'ALDC per tot el sud valencià); i també el CICA pot donar mostres del caràcter tardà de determinades mutacions semàntiques, com la que afecta *capvespre* 'tarda' a Mallorca i Menorca, ben recollida a l'ALDC: en la documentació balear del CICA sempre *capvespre* hi significa, encara, 'crepuscle'.

L'estudi dels noms populars del crepuscle en la llengua catalana ha servit, doncs, per a donar una mostra de la riquesa de procediments lingüístics que els parlants poden fer entrar en joc a l'hora de donar nom a una realitat difusa (apartat 2) i ha posat en

relleu com aquesta diversitat de procediments pot generar un esplet de variants que contribueixen a configurar diferències dialectals al llarg de l'espai i del temps, sempre sobre la base, però, d'uns lexemes, d'unes estructures i d'unes motivacions comuns, els quals actuen com a marc per a la intercomprensió.

MAR MASSANELL I MESSALLES

Universitat Autònoma de Barcelona

JOAN TORRUELLA

ICREA

Universitat Autònoma de Barcelona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AGUILÓ, M. (1988-1989) *Diccionari Aguiló. Materials lexicogràfics revisats i publicats sota la cura de Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu*, Barcelona, Alta Fulla.
- ALCOVER, A. M. & F. de B. MOLL (1993) *Diccionari català-valencià-balear (DCVB)*, Palma, Moll. [1926-1968]
- ALVAR, M. (1965) *Atlas lingüístico y etnográfico de Andalucía (ALEA)*, v. IV, Granada, Universidad de Granada, CSIC.
- (1976) *Atlas lingüístico-etnográfico de las Islas Canarias (ALEICan)*, v. II, Las Palmas de Gran Canaria, Ediciones del Excmo. Cabildo Insular de Gran Canaria.
- (1983) *Atlas lingüístico y etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja (ALEANR)*, v. X, Madrid, La Muralla.
- (1985) *Léxico de los marineros peninsulares*, v. I, Madrid, Arco Libros.
- (1995) *Atlas lingüístico y etnográfico de Cantabria (ALEC)*, v. I, Madrid, Arco Libros.
- BALARI I JOVANY, J. (1926-1936) *Diccionario Balari: inventario lexicográfico de la lengua catalana / compilado por el Dr. D. José Balari y Jovany y dispuesto para su publicación por el Dr. D. Manuel de Montoliu*, Barcelona, Impr. Elzeviriana y Libr. Camí. [Comprèn les lletres A-G.]
- BARTOLI, M. (1945) *Saggi di linguistica spaziale*, Torino, Bona.
- CABRÉ, M. T. (2002) «La derivació», dins J. Solà, M. R. Lloret, J. Mascaró & M. Pérez Saldanya (eds.), *Gramàtica del català contemporani (GCC)*, v. I, Barcelona, Empúries, pp. 731-775.

- COROMINAS, J. (1980-1991) *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico (DECH)*, con la colaboración de José A. Pascual, Madrid, Espasa-Calpe.
- (1980-2001) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana (DECat)*, Barcelona, Curial / la Caixa.
- (1990) *El parlar de la Vall d'Aran. Gramàtica, diccionari i estudis lexicals sobre el gascó*, Barcelona, Curial.
- Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA)*, J. Torruella, M. Pérez Saldanya i J. Martines (dirs.). [<http://lexicon.uab.cat/cica>. 2010>]
- HONNORAT, S. J. (1846) *Dictionnaire provençal-français ou Dictionnaire de la langue d'oc ancienne et moderne*, v. I (A-D), Digne, Repos.
- IEC (2007) *Diccionari de la llengua catalana (DIEC)*, Barcelona, Edicions 62 / Enciclopèdia Catalana. [2a ed.]
- ésAdir*, «Divisió del dia: matinada, matí, migdia, tarda, vespre, nit». [<http://esadir.cat/>], consulta: 30 de juliol de 2010.]
- GARCÍA, C. & A. SANTAMARÍA, dir. (2003) *Atlas lingüístico galego (ALG)*, v. IV, La Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- GRÀCIA, L. (2002) «Formació de mots: composició», dins J. Solà, M. R. Lloret, J. Mascaró & M. Pérez Saldanya (eds.), *Gramàtica del català contemporani (GCC)*, v. I, Barcelona, Empúries, pp. 777-829.
- LAKOFF, G. & M. JOHNSON (1980) *Metaphors We Live By*, Chicago/Londres, The University of Chicago Press. [Trad.: *Metáforas de la vida cotidiana*, Madrid, Cátedra, 1986.]
- MESTRES, J. M., J. COSTA, M. OLIVA & R. FITÉ (1995) *Manual d'estil. La redacció i l'edició de textos*, Barcelona, Eumo / Universitat de Barcelona / Universitat Pompeu Fabra / Associació de Mestres Rosa Sensat.
- MEYER-LÜBKE, W. (1911-1920) *Romanisches Etymologisches Wörterbuch (REW)*, Heidelberg, Carl Winter.
- MISTRAL, F. (1932) *Lou Tresor dóu Felibrige ou Dictionnaire provençal-français, embrassant les divers dialectes de la langue d'oc moderne*, Paris, Delagrave. [1878-1886]
- PONS, C. (2004) «Els contactes consonàntics en balear. Descripció i anàlisi», tesi doctoral accessible a <http://tdx.cat>.
- RAYNOUARD, M. (1836) *Lexique roman ou Dictionnaire de la langue des troubadours, comparée avec les autres langues de l'Europe latine*, Paris, Silvestre.

- SÉGUY, J. (1968) *Atlas linguistique et ethnographique de la Gascogne (ALEG)*, Paris, Centre National de la Recherche Scientifique.
- VENY, J. (1991) *Mots d'ahir i mots d'avui*, Barcelona, Empúries.
- VENY, J. & L. PONS (2006) *Atles lingüístic del domini català (ALDC)*, v. III, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- WARTBURG, W. VON (1936-1944) *Französisches Etymologisches Wörterbuch (FEW)*, v. II/1, Leipzig/Berlin, B. G. Teubner.